STUDIES ON INCIDANCE OF INFECTION AND INTENSITY OF INFECTION OF CESTODE STILESIA FROM CAPRA HIRCUS

GARAD V. K.
DAPARTMENT OF ZOOLOGY
Karmaveer Mamasaheb Jagdale
Mahavid yalaya, Washi(M.S.) India

BHOGIL A. R.
DAPARTMENT OF ZOOLOGY
Karmaveer Mamasaheb Jagdale
Mahavid yalaya,Washi(M.S.) India

ABSTRACT

The present paper deals with the studies on the infection of the CestodeStilesia from the Capra hircus. The percentage of incidance of infection was highest during winter followed by rainy season and values were found to be highest during November 2018 (21.05)lowest during May 2019 (6.25).The intensity of infection of these parasites in Capra hircus is also studied during study period.

Keyward : Host, parasite, Helminth, Cestode, Stilesia, Capra hircus

INTRODUCTION:

The domestic goat is among the earliest animals domesticated by humans. They are distributed worldwide with higher concentrations in tropical areas and in dry zones.Goats are primarily reared for meat and manure (Gatenby et. al. 1990)

Gastrointentinal parasitism is one of the most important diseases of goats. However,cestodeparasites may contribute to detrimental worm burdens in animals (Rahman and seip 2006). The considerable work on the population dynamics were carried out by many authors on different hosts,Dogiel et.al. 1958 and Esch, 1977.

The prevalence of gastrointestinal helminths is related to the agro climatic conditions like temprature, humidity and grazing behaviour of the host. (pal and Qayyum 1993). In the present paper the studies ofincidance and intensity of infection of the cestode in Capra hircus is undertaken.

MATERIALS AND METHODES :

The intestines from the host Capra hircus were collected from the slaughterhouse in solapur city throughout the year and in all the months with more or less periodicity, brought to laboratory and examined for infection during period June 2018-May 2019.

The cestode were collected, counted washed and preserved in 4%formalin solution.Then parasites were processed for taxonomic study, stained with Harris haematoxylene, dehydrated, clearedin xylene and mounted in DPX. The drawings were made with camera lucida. Taxonomic studywas carried out with the help of SystemaHelminthumvol.II (Yamaguti, S. 1969). The data obtained throughout the year was analysed for to study biostatical parameters such as incidance and intensity of infection by using following formulae.

The % incidance of infection= (infected hosts X 100)/ (Total hosts examined)
intensity of infection= (No. of parasites collected)/ (No. of hosts infected)

RESULTS AND DISCUSSION:

The parasites which were stained and drawings were made with camera lucida, after

keen observation it is found that the cestode parasites are from the genus Stilesia.

The % of incidance of infection and intensity of infection was also observed and it was found that the % of incidance of infection was higher during the month of November 2018 and lowest during the month of May 2019 and was 21.05 and 6.25 respectively. The intensity of infection was more in June 2018. Thus it can be concluded that the high percentage of incidance of infection is associated with low intensity and vice versa. It may be due to many factors like habitat, diet, physiological status of host. There is seasonal variation in incidance of infection. It is mainly due to the phenological parameters.

TABLE: 1

Incidance and Intensity of infection of genus Stilesia from Capra hircus during 2018-2019

Year and months	No. of host examined	No. of host infected	No. of parasites collected	Incidance of infection %	Intencity of infection
2018					
June	14	01	04	7.14	4.000
July	29	03	08	10.344	2.666
August	17	-	-	-	-
September	23	-	-	-	-
October	17	-	-	-	-
November	19	04	05	21.05	1.25
December	29	04	03	13.79	0.750
2019					
January	13	-	-	-	-
February	40	-	-	-	-
March	38	-	-	-	-
April	33	-	-	-	-
May	16	01	02	6.25	2.000

Acknowledgement:

The authors are thankfull to Pincipal, KarmaveerMamasahebJagdaleMahavidyalaya, Washi, Dist- Osmanabad for providing laboratory facilities.

REFERENCES:

1. Dogiel, V. A., et.al.(1958): Parasitology of fishes, Leningrad university press, olivers and Boyd, Edinburg and London.
2. Esch, G.W. (1977): regulation of parasite populations, Academic press, INC, New York.
3. Rao, S.M. et.al.(1984): The relative density of Helminth parasites in Ranatigsina., Proc. Indian Acad. Parasito 5(182): 67-70.
4. Yamaguti, S. (1959): SystemaHelminthum Vol. II. Cestodes of vertebrates interscience Publ. INC New York & London.

International Humanitarian Law: with special reference to Geneva Convention

Mrs.Chandani Vishwasrao Ghogare.
NET and SET C.H.B. Lectureship,
Law college Osmanabad.

Abstract

"There was never a good war, or a bad peace".
"Wars are not paid for in wartime, the bill comes later".

-Benjamin Franklin.

International Humanitarian Law comprises a set of rules, established by treaty or custom applicable in situations of armed conflict. Its core this represents a balance between military necessary and humanitarian considerations in the context of conflict.
Fundamental to International Humanitarian Law are following two principals:
1] Persons who are not, or are no longer participating in hostilities must be protected;
2] The right of parties to an armed conflict to choose methods and means of warfare is not unlimited.

The law of warfare existed historically as a set of practices developed over hundreds of years, but mid-19th century states began to codify the law into treaties. The most significant early efforts were the first Hague Conference in 1899 and the second Hague conference in 1907, which governed the conduct of warfare. These have been supplemented by additional agreements in the years since.

In 1949, in the aftermath of world war ll, the Geneva conventions established the rules protecting people during wartime. Specially, they protect those not taking part in the hostilities, Such as civilians and aid works, as well as those no longer participating, such as the wounded and prisoners of war. The First Geneva Convention provides protection to wounded and sick. The Second Geneva Convention provides protection to wounded sick and shipwrecked in armed conflicts at sea. The Third Geneva Convention provided protections for prisoners of war. The Fourth Geneva Convention provides protection to civilians in armed conflict, including those living under occupation.

Key words-
Humanitarian, Convention, conference, civilians.

Introduction-

**"Mankind must put an end to war
before war puts an end to mankind."**

John F. kennedy.

This written article deals with the body of international law concerning the law of armed conflict. The terms international humanitarian law, law of armed conflict and law of war may be regarded as synonymous. The International committee for the Red Cross, international organizations, universities and states tend to opt for international humanitarian law. The two principle legal pillars of IHL are the "Hague law". Covering the treatment of prisoners of

war, detainees, civilians, and humanitarian workers

International humanitarian law is a set of rules that seek for humanitarian reasons to limit the effects of armed conflicts. International humanitarian law protects person who are not or who are no longer participating in hostilities and it restricts the means and methods of welfare. International Humanitarian law is also known as the law of war and the law of armed conflict.

International Humanitarian law contained four Geneva conventions of 1949 that have been adopted by all nations in the world. The conventions have been expanded and supplemented by two further agreements; the Additional protocols of 1977, relating to the protocols of 1977, relating to the protection of victims of armed conflicts, and the 2005 Additional protocol III, relating to the adoption of an additional distinctive emblem.

The International committees of the Red cross as of international humanitarian law The International committee of the Red Cross is known first and foremost for its field operations in aid of victims of armed conflict and internal violence all over the world.

ICRC was founded in 1863 to examine the proposals made by Henery Dunant in his book 'On the Battle of Solferino'. Having come upon this terrible battlefield by chance, Dunant reached to what he saw in just the same way as the ICRC was react to war throughout its history: his first thought was to bring practical aid to wounded .Instinctively, he applied the principle of humanity- the Endeavour "to prevent and alleviate suffering wherever it may be found" which is still the essential principle of the entire Red Cross and Red crescent Movement, and immediately did everything possible to organize help for the thousands of wounded men who had been left to die where they fell.

But, this was not all. Feeling that he had to share what he had experienced and a born story -teller, he wrote his book 'A Memory of solferino' which met with resounding success in Europe. His role as a witness was, resounding success in Europe. His role as a witness was however, only one stage in a much more ambitious programme. He followed it up with two proposals that caused quite a stir and had remarkable results. The first was to declare army medical services neutral and give them a distinctive emblem so that they could function on the battlefield. This was the fountainhead of international humanitarian law. The second was to form, in peacetime, voluntary relief societies to act as auxiliaries to army medical services in time of war. This was the origin of the Red Cross Movement.

The ICRC was formed to examine these two proposals and to work towards their implementation. Henry Dunant's book had prepared the ground so well that they were both a tremendous success. At the end of 1863,the very year in which the ICRC was founded, the first voluntary aid societies - the future National Red cross or Red crescent societies -were set up. On 22 August of the following year, 1864, the convention of the wounded in Armies in the field was adopted. This was the source of international humanitarian law.

Thus the ICRC has always had a close and special relationship with international humanitarian law, and to this day has invariably acted in accordance. It has worked on battlefields, and has always sought to adapt its action to the latest developments in warfare. It has

then reported on the problems encountered, and on that basis has made practical proposals for the improvement of international humanitarian law. In short, it has made a very direct contribution to the process of codification, during which its proposals were examined and which has led to regular revision and extension of international humanitarian law, notably in 1906, 1929, 1949 and 1977.

This special role of the ICRC is now formally recognized in the statutes of the International Red cross and Red Crescents Movement, which have been adopted both by the components of the movement and by the states party to the Geneva Conventions, that is, practically all the worlds 'states'.

Nature and significance of Geneva Convention -

The 1864 convention embodies the great principle that members of the armed forces who are wounded or sick, and thus harmless and defenseless, must be respected and cared for without distinction of nationality. As a corollary, and in the exclusive interest of the wounded, it adds that ambulances and military hospitals, and also the medical personnel, are to be protected against hostile acts. The distinctive emblem of the Red Cross, on a white gr ound is the visible sign of this immunity.

The convention was the point of departure for the great movement in international law for the protection of war victims represented by the Geneva Convention as a whole. Its principle, first limited in application to wounded soldiers, was extended gradually to other categories of war victims: The shipwrecked, prisoners of war, and civilians. With the signature of the four 1949 conventions it can be said that the movement has achieved all it set out to do.

The Geneva conventions and their additional protocols:-

The Geneva conventions and their additional protocols are the core of international humanitarian law, the body of international law that regulates the conduct of armed conflict and seeks to limit its effects. They specifically protect people who are not taking part in the hostilities (civilians, health workers and aid workers) and those who are no longer participating in the hostilities, such as wounded, sick and shipwrecked soldiers and prisoners or war. The conventions and their protocols call for measures to be taken to prevent or put an end to all breaches. They contain stringent rules to deal with what are known as "grave breaches." Those responsible for graves breaches must be sought tried or extradited whatever nationality they may hold.

The First Geneva Convention protects wounded and sick soldiers on land during war. This convention represents the fourth updated version of the Geneva convention on the wounded and sick following those adopted in 1864,1906and 1929.It contains 64 articles. These provide protection for the wounded and sick, but also for medical and religious personnel, medical units and medical transports. The convention also recognizes the distinctive emblems. It has two annexes containg a draft agreement relating to hospital zones and a model identity card for medical and religious personnel.

The Second Geneva Convention protects wounded, sick and shipwrecked military personnel at sea during war.

This contention replaces Hague convention of 1907 for the Adaptation to Maritime warfare of the principles of the Geneva Convention. It closely follows the provisions of the first Geneva Convention. It has 63 articles especially applicable to war at sea. For example, it protects hospital ships. It has one annex containing a model identity card for medical land religious personnel.

The Third convention applies to prisoners of war.

This convention replaced the prisoners of war convention of 1929, It contains 143 articles whereas the 1929. It contains 143 articles whereas the 1929 convention had only 97. The categories or persons entitled to prisoner of was status were broadened in accordance with conventions I and II. The conditions and places of captivity were more precisely defined, particularly with regard to the labour of prisoners of war, their financial resources, the relief receive, and the judicial proceedings instituted against them. The convention establishes the principle that prisoners of war shall be released and repatriated without delay after the cession of active hostilities. The convention has five annexes containing various model regulations and identity and other cards.

The Geneva Convention affords protection to civilians, including in occupied territory. The third conventions which were adopted before 1949, were concerned with combatants only, not with civilians. The events of World War II showed the disastrous consequences of the absence of convention disastrous consequences of civilians in wartime. The convention adopted in 1949 takes account of the experiences or World War II. It is composed of 159 articles. It contains a short section concerning the general protection or populations against certain consequences of war, without addressing the conduct of hostilities, as such, which was later examined in the Additional protocols of 1977. The bulk of the convention deals with the status and treatment of protected persons, distinguishing between the situations of foreigners on the territory of one of the parties to the conflict and that of civilians in occupied territory. It spells out the obligations of the occupied territory. It spells out the obligations of the occupying power vis -a- vis the civilian population and contains detailed provisions on humanitarian relief for populations in occupied territory. It also contains a specific regime for the treatment of civilian internees. It has three annexes containing a model agreement on hospital and safety zones, model regulations on humanitarian relief and model cards.

The Additional protocols to the Geneva conventions

In the two decades that followed the adoption of the Geneva Conventions, the world witnessed an increase in the number of non- international armed conflicts and wars of national liberation. In response, two protocols Additional to the four 1949 Geneva conventions were adopted in 1977. They strengthen the protection of victims of international (protocol I) and non- international (protocol II) armed conflicts and place limits on the way wars are fought. Protocol II was the first- ever international treaty devoted exclusively to situations of non-international armed conflicts.

In 2005, a third Additional protocol was adopted creating an additional emblem, the Red crystal, which has the same international status as the crystal, which has the same interna-

tional status as the Red cross and Red Cross and Red Cresent emblems

Protocol Additional to the conventions of 12 August 1949, and relating to the protection of victims of international Armed conflicts (protocol I), 8 June 1977.

State parties (174)-state signatories (3) The present protocol brings mainly the following inno **vations:**

Article 1(4) provides armed conflicts in which peoples are against colonial domination, alien, occupation or racist regimes are to be considered international conflicts.

Part II (Article 8-34) develops the rules of the first and the second Geneva conventions on wounded, sick and shipwrecked, It extends the protection of the conventions to civilian medical personnel , equipment and supplies and to civilian units and transports and contains detailed provisions on medical transportation.

Part III and several chapters of part iv (Articles 35-60) deals with the conduct of hostilities, i.e. questions which hitherto were regulated by the Hague Conventions of 1899 and 1907 and by customary international law .Their reaffirmation and development is important in view of the age of the Hague Conventions and of the new states which had no part in their elaboration .Article 43 and 44 give a new definition of armed forces and combatants. Among the most important Article are those on the protection of the civilian population against the effects of hostilities. They contain a definition of military objectives and prohibitions of attack on civilian persons and objects. Further Articles (61-& 79) deal with the protection of civil defense organizations, relief actions and the treatment of persons in the power of a party to a conflict.

Part v (Articles 80-91) brings some new elements to the problem of the execution of the conventions and the protocol.Protocol Additional to the Geneva conventions of 12 August 1949, and relating to the protection of victims of Non- international Armed conflicts (protocol II), 8 June 1977.State parties (169) - state signatories (3) The only provision applicable to non-international armed conflicts before the adoption of the present protocol was Article 3 common to all four Geneva conventions of 1949.This Article proved to be inadequate in view of the fact that about 80% of the victims of armed conflicts since 1945 have been victims of non-international conflicts and that non-international conflicts are often fought with more cruelty than international conflicts. The aim of the present protocol is to extend the essential rules of the law or armed conflicts to internal wars. The fear that the protocol might affect state sovereignty, prevent governments from effectively maintaining law and order within their borders and that it might be invoked to justify outside intervention led to the decision of the Diplomatic conference at its fourth session to shorten and simplify the protocol. Instead of the 47 Articles Proposed by the ICRC the conference adopted only 28. The essential substance of the draft was, however, maintained. While the part on methods and means of combat was deleted, the Prohibition to order that there shall be no survivors was retained in Article 4 (fundamental guarantees ,)and six articles remain dedicated to the protection of the civilian population (part lV (civilian population) Articles 13 to 18). The restrictive definition of the material field of application in Article 3 common to the conventions of 1949.

Protocol Additional to the Geneva Conventions 12 August 1949, and relating to the Adoption Distinctive emblem (Protocol III) 8 December 2005 State parties (77) - state signatories (21) Since the nineteenth century the Red Cross and Red Crescent emblems have been used as universal symbols of assistance for armed conflict victims. With the adoption of an additional emblem- the red crystal -a new chapter in their long history has just been written. The original Geneva Convention, adopted on 22 August 1864, established the cross emblem. From the beginning, the emblem was a visible sign of the neutral status and the protection granted by international humanitarian law to armed forces' medical services and volunteers belonging relief societies for wounded military personnel. At the time, the adoption of single distinction symbol appeared to be an essential condition for this protection. By the end of the nineteenth century, however, the red crescent and red lion and sun (1) were used by some states and relief societies instead of the red cross. Taking note of the fait accompli, The Geneva convention for the Ameliotion of the condition of the wounded and sick in Amies in the field of July 1929 granted international recognition to these two additional emblems. The Geneva conventions of August 1949 subsequently confirmed all three emblems.

The commentary on Article 38 of First Geneva Convention of 1949 clearly states that these emblems are intended "to signify one thing only -something which is, however, of immense importance: respect for the individual who suffers and is defenseless, who must be aided, whether friend or enemy, without distinction of nationality, race, religion, class or opinion". Despite this assertion, the emblems are sometimes perceived in particular contexts as having a religious or political commutation. This perception is the cause of two major difficulties for the International Red cross and Red Crescent Movement. First, it challenges the notion that neutrality and impartiality serve as the basis for the activities of all components of the Movement. As a consequence, the emblems are not given the respect they are due, which diminishes the protection afforded those displaying them. Second it, has led some states and the relief societies to refuse to adopt any of the existing emblems on the grounds that none is suitable for them. Any such refusal prevents the Movement from attending true universality, since its statues lay down the use of one or the other of these symbols as a necessary condition for a National Society to be recognized and to become a full member of the Movement.

In order to correct these two problems, the states party to the Geneva Conventions adopted a third protocol additional to the conventions at a diplomatic conference held Geneva from 5 to 8 December 2005. This instrument recognizes an additional emblem-composed of a red frame in the shape of a square on edge on a white ground -common referred to as the red crystal. The shape and name of this additional emblem were the result of a long section process, the goal of which was to come up with a result devoid of any political, religious or other connotation and which could thus be used all over the world. The red crystal is not intended to replace the cross and crescent but to provide a further option.

The persons and entities authorized display the red crystal are the same as those entitled to use the emblems recognized by the Geneva Conventions of 1949. These include in particular the medical services of the armed forces of states, civilian hospitals with explicit

authorization and the various components of the International Red cross and Red Crescent Movement -namely, the international committee of the Red cross, The National societies and their International Federation. The recognized emblems are equivalent in meaning. They must be treated equally and receive equal protection in the national legislation of states.

The emblems may be employed in two different ways. As a protective device, emblem is the visible sign of protection conferred by the Geneva Conventions. As an indicative device, an emblem shows that a person or object is linked to the International Red cross and Red Crescent Movement .Additional Protocol III provides for the red crystal in its pure form to be used as a protective device .If used as an indicative device, however, the red crystal may have incorporated within it one of the emblems recognized by the Geneva Conventions, a combination of these emblems or another emblem which has been in effective use by a state party to additional protocol III and was the subject of a communication to the other states parties and the ICRC prior to the adoption of the protocol. It is important to note that Additional protocol III authorizes not only the permanent substitution of the red crystal for the red cross or red crescent as described above, but also temporary use of the red crystal in exceptional circumstances to enhance protection or armed forces medical services or to facilitate the work of national societies.

When does Geneva Convention apply?

Often an argument raised by inmates or others who feel they have been wronged but are not sure what rights to call upon, the Geneva Conventions are frequently misidentified as the source of a variety of "rights" one does not have. The Geneva Conventions are actually a series of agreements, not a single document, and among the most misapplied by legal novices. So when do the Geneva Conventions really apply?

The Geneva Conventions are rules that rules that have been agreed upon by various member nations and apply usually to times of armed conflict. The contention seek to protect people who are not (or no longer) taking part in hostilities, including the sick and wounded, shipwrecked sailors, prisoners of war, and civilians.

Conventions do not apply to civilians in non - neither wartime settings, nor do they generally have a place in dealing with domestic civil rights issues. Those who cite to the Geneva Conventions to the Geneva Conventions to support arguments regarding prisoner's rights, civilian rights, or other matters are usually well off-base in their arguments.

The Geneva Conventions are designed to provide mutual assurances between party nations those troops, sailors, and civilians can expect human treatment. They are intended to assure that those who are caught in these conflicts will not be sacrificed or treated inhumanely. By doing so, the conventions hope to hasten a resolution to armed conflicts by making it possible for those involved to surrender without fear of summary execution, torture or other pain or humiliation. It also protects civilians and the injured and sick m those least able to protect civilians and the injured and sick, those least able to protect themselves, from inhumane treatment like rape, torture, and murder.

While these arguments are difficult to enforce during open conflict, enforcement authority fails to the United Nations Security Council. The UNSC rarely invokes its regarding

the Geneva Conventions; however, so most issues regarding the Geneva Conventions are resolved by regional treaties related to it or by national law of the warring states. Not all violations are called "grave breaches", and are usually classified as a war crime. Grave breaches include willful killing , torture or inhumane treatment , biological experiments performed on captives, willfully causing great suffering or serious injury to body or health of captives, compelling someone to serve in the forces of a hostile power, willfully depriving someone of the right to a fair trial if accused of a war crime, taking hostages, extensive destruction and appropriation of property not justified by military necessity ,and unlawful deportation, transfer, or confinement.

Conclusion-

I am tired and sick of war. Its glory is all moonshine. It is only those who have neither fired a shot nor heard the shrieks and groans of the wounded who cry aloud for blood, for vengeance, for desolation. War is hell.

William Tecumseh Sherman

International Humanitarian Law represents a balance between military necessary and humanitarian considerations in the context of conflict. Humanity, as a cornerstone of IHL, represents the imperative during conflict to alleviate suffering and save lives, and to tread humanely and respectfully each individual. Military necessity is the justification of measure necessary to achieve a military goal, provided these measures comply with International Humanitarian Law.

In this article brief discussion is made on International Humanitarian Law and Geneva Convention and its protocol.

Bibliography

https://www.icrc.org/in/doc/resources/documents/misc/about-icrc-311298.htm

https://www.icrc.org/en/doc/war-and-law/geneva-conventions/overview-geneva-conventions.gym

https://www.hg.org/legal-articles/when-does-the-geneva-convention-apply-32520

https://www.google.com/amp/s/www.icrc.org/en/document/what-international-humanitarian-law%3famp

https://database.icrc.org/applic/ihl.nsf/INTRO/470

https://wikipedia.org/wiki/International_Red_Cross_and_Red_Crescent_Movement

https://ijrcenter.org/international-humanitarian-law/

https://gsdrc.org/topic-guides/international-legal-frameworks-for-humanitarian-action/concepts/overview-of-international-humanitarian-law/

https://guides.lib.uw.edu/c.php?g=398308&p=2707679

https://guides.lib.uw.edu/c.php?g=398308&p=2778087

Summary of the Geneva Conventions of 1949 and Their Additional Protocols

Jean S. Pictet, 'I Geneva Convention For The Amelioration of The Condition of The Wounded And Sick in Armed Forces In The Field,'1952.

■■■

IMPACT OF E-EDUCATION ON INDIAN PRESENT EDUCATION

Dr. Chandrakant W. Gajewad
GMCT'S A.C.S. College Shankarnagar
Tq. Biloli Dist. Nanded

Introduction

The E-education is a combination of learning services and technology to provide high values with the help of the development of technology. India has witnessed an enhanced acceptance of online education over a period of few years. The E-learning platforms in the post few years in order to enhance their skills and looking at trends. The E-learning is defined as acquisition of knowledge and skills using electronics technologies such as computer and internet based courseware and local wide areas networks. Typically used to describe media such as internet, intranet, wireless and mobile learning. The E-learning is used for educational purpose and of other level it has been used for training. The educational use is limited to secondary and higher secondary level and it is used to provide training to the employees and to upgrade their skills as well as knowledge.

The E-education has several benefits over traditional models of learning in India unlike traditional methods of classrooms teaching. The E-education can prove to be a value for moneyoption for people, enrolling oneself in an online course. The E-education can be achieved anywhere. A student does not need to be physically present in a class. A person can study from the comforts of his home through E-education of e-learning. While a number of educational institutes and organizations have made major investments in information technology and e-learning.

Meaning of E-education

The E-education of e-learning is the delivery of education or any type of training by electronic teaching methods. This electronic method can be a computer of a smart phone where teaching material is accessed by use of internet usually, other than internet, television, CD, other similar tools can also be used for E-education.

Research Methodology

This research paper is conceptual and exploratory in nature. The secondary data was collected through various sources like books, journals, magazines and published material related to digital or E- learning for the study.

Objectives of the Study

i. To study the present trend of e-education in India.
ii. To study the impact of e-education.
iii. The focus on educational technology.

Present trend of E-education in India

The Government can make use of medium of learning in various ways. It can help the

government to communicate rules and policies effectively. It can create awareness about various schemes and plans among citizens. The government can provide the learning portal around government policies, rules and regulations in public and private partnership model. The meaningful education among the people through e-learning and creating social awareness amongst the citizens in an effective manner.

Impact of E-education in Rural India

Almost 50 to 60 per cent of Indian population is rural. The adult literacy rate stands at about 60 per cent and this is significantly lower in woman and minorities. The E-education system to provide quality education at affordable price and improve the literacy rate. With information and communication technology (ICT) creating E-learning path, it can incredibly transform the face of rural learning.

The E-education has bought about the changing roles of teachers and academic institutions. The e-education is a part of distance learning convenience, flexibility, effectiveness and interactivity are the main benefits of e-education. The digital learning material to help the people gain the required knowledge and skills. The e-education has replaced traditional teaching methods and it is today requirement because it is new emerging technology for changing scenario of education methods.

i. Quality Teaching:

The good teachers can be made available to students in remote areas through video and virtual guidance.

ii. Freedom to Learn:

Through the e-education the development of student's learning methods as well as new innovative systems is possible. The student classrooms is replaced by PC or portable devices connected and learn what they are interested in.

iii. Flexibility in E-education resources:

As on-line resources can be accessed anytime, anywhere even the students who are unable to attend regular classes can study. This will help students who have to work or are differently abled.

iv. Digital literacy and Awareness:

Despite a sudden increase in digital literacy, many are still not conversant in understanding digital terminologies and devices. The spreading awareness about e-learning among the uneducated rural population is another difficult to tackle problem.

Focus on Educational Technology

The E-educational technology gives access to be large amount of digital learning material. A good learning management system shape the information and adds learnability quotient to it. The digital learning is vast but with the right knowledge management tools. It is

possible to design an excellent student centered course. The process require intense planning and precise implementation, educational technology is certainly capable of overcoming the bottlenecks hampering the progress in rural learning and over all socio-economic impact will be remarkable. The various initiatives taken by government of India for promoting e-learning. Initially eight projects are started these are as follows-

i. National Resource Centre.
ii. Virtual campus Initiative (IGNOU).
iii. Developing web based Digital Collection for Distance and continuing education in Information Technology.
iv. India's 1st Virtual University- A Multi-model e-learning Systems developed at the Birla Institutes of Technology (BITS).
v. Development of Interactive-Multimedia Information Services over a Hybrid and Internet Broadcast Digital Networks.
vi. Developing web.
vii. Design and Development.
viii. Multimedia Digital Distance Education.

Conclusion

In the today's era India need to go through digital or e-learning process. The e-education major impacts on the government policies. The development of any society depends on its access to information and the applicable to rural India. The advancements in technology learnings have contributed to the enhancements of generations of face to face learning and distance education. Thus the e-education and technology must in the development of rural India.

References

i. SurawanvelP. (1991),Research Methodology, Kitab Mahal, Allahabad.
ii. Kavita Lendge (2019), Impact of E-education; Sumedha Journal of Management.
iii. Gaikwad Arjun (2016), E-learning in India, Wheel of Change, International Journal,Vol.VI.
iv. Mishra S. (2013), International Handbook on E-learning, Vol.II.
v. Encyclopedia of Modern Educational Research. Vol, II.
vi. http//:mhrd.gov.in
vii. http//:ict.gov.in
viii. http//:necsi.edu./change.in

A STUDY OF DIFFERENCES IN INTELLIGENCE, FAMILY CLIMATE, SCHOOL ENVIRONMENT, STUDY HABITS AND ACADEMIC ACHIEVEMENT OF STUDENTS IN VIDARBHA REGION IN RELATION TO AREA AND SEX .

Prof. Shweta T. Aglawe
Shri Sai Shikshan Mahavidyalaya,Chandrapur

Abstract

The investigator of the study found that there is significant differences in Intelligence, Family climate, School environment, Study habits and Academic achievement of Secondary school students of urban and rural areas with respect to sex.

Key words;
Intelligence, Family climate, School environment, Study habits and Academic achievement.

NEED OF THE STUDY :

Every individual may differ from other in terms of Knowledge, environment, and genetic factors. Intelligence, Family climate, School environment, Study habits and Academic achievement of secondary school students may differ from sex to sex and region to region and person to person. The impact of modern devices playing vital role in establishment of educational environment by influencing parents, teachers, and students and has changed study habits, and in turn Academic achievement of students. But the question arises in which area and on which sex the modernization of school and families will affect the Intelligence, Academic achievement and study habits of students.

Intelligence: Intelligence provides insight and direction to human potential to achieve goal . Intelligence is related to the process of mental mechanism , which is the best way to increase scholastic achievement of children . Children who possess high scores are not necessarily more intelligent than the children who possess low scores . Galton [1822 - 1911] believed that intelligence is afunction of psyco-physical abilities . Binet and simon [1916] describe intelligence is a function of the ability to learn within an academic settings . Intelligence is the ability to learn from ones experiences , aquire knowledge and use resources toadopt to new situations [Sternberg and Kaufman, 1998; Wechsler , 1975] .

Family climate : Family plays a very significant role in the all round development of a child. Parent-child interaction and parents way to deal with their children develop certain attitudes among the children towards their homeenvironment . The word 'Climate' is a more comprehensive one . It includes within itself the word 'Environment' . It embraces the social , physical and emotional activities of the family . All these combine together constitute the family climate . Family climate means an interpersonal relationship between the parents and the child.

Study habits :

Study habits refer to a set of behaviours related to how students organize their time and space to promote systematic study Behavior . It means that the student must be able to organize, classify andarrange facts in their proper relationship to the subject being studied .

Study habits basically consist of effective study [Sorenson, 1954] and also include students habit of concentration , note-making , time budgeting and study methods (Smith, 1967).

School Environment : Next to family the school is the most important experience in the process of child development . It may have direct impact on the cognitive and affective behaviors of students . School environment may include dimensions like creative stimulation , Acceptance , Rejection and control . The positive learning environment in school will help to maximize the learning of every student, helps children and youth become full participating citizens of society and helps to build a sense of community.

Academic Achievement :

Achievement is a progress that a learner makes in learning ,often measured by either standerdised or teacher made test.Therefore ,academic achievement is knowledge acquired and skills developed in a school subject generally indicated by marks obtained in tests. Wolman Benjumin B (1973)defined academic achievement as the degree or level of proficiency attained in scholastic or academic work.

OBJECTIVES :

1. To study the difference between Intelligence of male and female secondary school students of rural and urban areas of Vidarbha region.
2. To study the difference between Family climate of male and female secondary school stu dents of rural and urban areas of Vidarbha region.
3. To study the difference between School environment of male and female secondary school students of rural and urban areas of Vidarbha region.
4. To study the difference between Study habits of male and female secondary school students of rural and urban areas of Vidarbha region.
5. To study the difference between Academic achievement of male and female secondary school students of rural and urban areas of Vidarbha region.

HYPOTHESIS :

1. There is no significant difference between Intelligence of male and female secondary school students of rural and urban areas of Vidarbha region.
2. There is no significant difference between Family climate of male and female secondary school students of rural and urban areas of Vidarbha region.
3. There is no significant difference between School environment of male and female second ary school students of rural and urban areas of Vidarbha region.
4. There is no significant difference between Study habits of male and female secondary school students of rural and urban areas of Vidarbha region.
5. There is no significant difference between Academic achievement of male and female sec ondary school students of rural and urban areas of Vidarbha region.

METHODOLOGY :

Descriptive survey method was applied in this study.

Sample ;

For the study 800 students of VIII th and IXth standard from secondary schools out

of which 400 from rural areas while 400 from urban areas of Vidarbha region were selected.

Sr. no	Type of area	No.of students	Gender		Total
			Boys	Girls	
1	Urban	400	200	200	400
2	Rural	400	200	200	400

Tools :

For the study following tools had been employed.

1. Study habits inventory.(S.H.I.)
* M. Mukhopadhyaya and D.N.Sansanwala
2. Family climate scale(F.C.S.)
* Dr.Beena Shah.
3. School environment Inventory
* Dr. Karuna Shanar Mishra
4. Group test of intelligence (GT.I.)
* Dr. Tondon
5. Annual examination scores of students of standard VIIIth and IXth were taken as an index of Academic Achievement.

Procedure for data collection ;

For the purpose of data collection , good rapport was established with students by explaining the objectives of the study. The data were collected by administering the selected tools for present study.

Statistical techniques ;

The main statistical techniques used in the analysis of data were

1. Mean 2. S.D 3. 't' value

Analysis and interpretation of data ;

HYPOTHESIS : 1. There is no significant difference between Intelligence of male and female secondary school students of rural and urban areas of Vidarbha region.

Table 1 - Area wise difference in Intelligence of Secondary school students

Area	Sex	N	Mean	S.D	t value	remark
Rural	Boys	200	37.32	7.21	4.15**	Sig
	Girls	200	33.66	10.17		
Urban	Boys	200	57.38	15.53	5.74**	Sig
	Girls	200	48.66	14.90		
	Boys	400	47.35	15.72		
	Girls	400	41.16	14.79	5.78**	Sig

Interpretation : It is evident from the table that there exists significant difference in the mean scores of boys and girls with respect to their Intelligence.

There exists significant difference in the mean scores of rural and urban students with respect to their Intelligence. Boys of both areas have greater mean of Intelligence as compared to girls.

Hypothesis 2. There is no significant difference between Family climate of male and female secondary school students of rural and urban areas of Vidarbha region.

Table 2. Area wise difference in Family climate of Secondary school students

Area	Sex	N	Mean	S.D	t value	remark
Rural	Boys	200	92.35	10.78	6.21**	Sig
	Girls	200	101.3	17.33		
Urban	Boys	200	121.76	24.90	1.58**	NS
	Girls	200	12541	21.22		
	Boys	400	107.05	24.16		
	Girls	400	113.24	22.72	3.73**	Sig

Interpretation : It is evident from the table that there exists significant difference in the mean scores of rural boys and girls with respect to their family climate.

There exists no significant difference in the mean scores of urban boys and girls s with respect to their Family climate.

Boys and girls at secondary school level differ significantly in their Family climates.

Hypothesis 3. There is no significant difference between School environment of male and female secondary school students of rural and urban areas of Vidarbha region.

Table 3. Area wise difference in School environment of Secondary school students

Area	Sex	N	Mean	S.D	t value	remark
Rural	Boys	200	27.92	6.78	4.46**	Sig
	Girls	200	31.49	9.17		
Urban	Boys	200	31.96	7.72	0.37**	NS
	Girls	200	31.65	8.74		
	Boys	400	29.94	7.53		
	Girls	400	31.57	8.94	2.79**	Sig

Interpretation : It is evident from the table that there exists significant difference in the mean scores of rural boys and girls with respect to their School environment.

There exists no significant difference in the mean scores of urban boys and girls s with respect to their School environment.

Boys and girls of secondary school level differ significantly in their School environment.

HYPOTHESIS 4. There is no significant difference between Study habits of male and female secondary school students of rural and urban areas of Vidarbha region.

Table 4- Area wise difference in Study habits of Secondary school students

Area	Sex	N	Mean	S.D	t value	remark
Rural	Boys	200	108.16	9.69	05.34**	Sig
	Girls	200	116.71	20.45		
Urban	Boys	200	137.69	26.20	03.57**	Sig
	Girls	200	147.45	28.50		
	Boys	400	122.92	24.65		
	Girls	400	132.08	29.17	4.82**	Sig

Interpretation : It is evident from the table that there exists significant difference in the mean scores of boys and girls with respect to their Study habits.

There exists significant difference in the mean scores of rural and urban students with respect to their Study habits. Girls of both areas have greater mean of Study habits as compared to boys.

Hypothesis 5. There is no significant difference between Academic achievement of male and female secondary school students of rural and urban areas of Vidarbha region.

Table 5. Area wise difference in Academic achievement of Secondary school students.

Area	Sex	N	Mean	S.D	t value	remark
Rural	Boys	200	582.86	54.16	0.38	NS
	Girls	200	580.65	60.65		
Urban	Boys	200	676.78	59.89	9.57**	Sig
	Girls	200	610.32	77.85		
	Boys	400	629.81	73.91		
	Girls	400	595.48	71.40	6.68**	Sig

Interpretation : It is evident from the table that there exists no significant difference in the mean scores of rural boys and girls with respect to their Academic achievement.

There exists significant difference in the mean scores of urban boys and girls with respect to their Academic achievement.

Boys of urban areas have greater mean of Academic achievement as compared to other three categories.

CONCLUSIONS :

1.Secondary school students differ in their Intelligence. Rural boys and girls do not differ significantly in Intelligence ,w here as this difference is more in case of urban boys and girls.

2. Secondary school students differ significantly in their Family climates, girls of rural and urban areas have better Family climate as compared to boys.

3. Secondary school students differ significantly in their School environment. Girls of rural areas have better scores of School environment as compared to boys.

4. Secondary school students differ in their Study habits, girls of both areas are better in Study habits as compared to boys.

5. Secondary school students differ in their Academic achievement, rural boys and girls do

not differ in their Academic achievement ,where as urban boys and girls show more difference in their Academic achievement. Boys of urban areas have greater mean of Academic achievement as compared to other three categories.

Educational implications

The study reveals that the findings have important implication , which are more meaningful for teachers and parents. The parents and schools need to be updated regarding the low study habits among students and develop a strategy in schools so that proper study habits can be developed among students. In order to increase Academic achievement, school should provide better environment. From the study it is observed that girls from rural areas are more comfortable with school environment than boys. Hence special care to be needed by teachers in attending the problems of boys.

Suggestions for further research

1. This study can be repeated with other tools for jr.college, University levels.
2. This study can be repeated with private (non-aided) school students.
3. A study of relationship between Intelligence and School environment of residential and non residential schools can be undertaken.

- **Jamwar, K.K.** (1998) . "Study habits and achievement, Psychological Studies".
- **Kaur,G.&Kaur,P.** (2013): "Impact of parent child relation ship,fa,mily climate and type of school on interest of boys".
-Sharma,Manika,Khatun,Tahira (2011) "Family variables as predictors of students achievement in science".
- S.N. Dandagal, Dr. M.C.Yarriswami (July - Sept. 2017) A Study of Family Climate in Relation to Academic Achievement of Secondary School Students, Rani Channamma University
- Thakur, G.P. and S.N. Sivastava(1982). Impact of parents literacy on academic achievement of primary school children , Journal of Psychological Research Vol. 22, 26(2)

1 http://www.academic journals.org/err
2 http://www.aare.edu.au/aer/about.htm
3 http:www.academicjournals.org/IJP

HORTICULTURAL PRODUCTIVITY ANALYSIS FOR PER HECTARE PRODUCTION IN SANGOLA TAHASHIL: GEOGRAPHIC VIEW

Dr. S.M.Mulani,
Professor and Head, Department of Geography,
D. S. Garad College Mohal Dist-Solapur. (MH)

ABSTRACT

Horticulture is defined For the assure agriculture production irrigation is most important factor. Therefore attempt is made here to examine the impact of irrigation on per hectare production of horticultural crops in Sangola Tahashil. The paper is mainly based on primary data. To examine the impact of irrigated area on per hectare yield of cereal crops the Pearson's Coefficient of Correlation, Coefficient of determination and regression technique has been utilized. The study reveals that there is high positive correlation between percentage of irrigated area and per hectare production of horticultural crops in the Sangola Tahashil. It is found that increase of one per cent of irrigated area causes for an increase of 100.5 tones per hectare production of horticultural crops in Sangola Tahashil.

Keywords: per hectare production, regression technique, coefficient of correlation.

Introduction:

The measurement of agricultural productivity helps in knowing the areas of that are performing rather less efficiency in comparison to the adjoining areas, by delimiting the areas of low, medium and high productivity, agricultural plans may be formulated to remove and minimize the geographical inequalities.

Agriculture productivity is a function of number of factors including physical, Socio economical and technical organization, and mechanization. Technological variables have made a significant impact on both agricultural pattern and productivity. Horticultural productivity is high in irrigated area in the study region.

Irrigation is imperative for successful agriculture particularly in the arid, semi arid and sub-humid areas, which are prone to drought and famine conditions due to partial failure and delayed arrival or early withdrawal of monsoon.

In the study area the rainfall is irregular, uncertain and variation in annual rainfall from year to year is fairly large. Here agriculture is gamble with monsoon. If rainfall is scare it results into crop failure. For the assure horticulture production irrigation is most important factor. On this basis it can be hypothesized, that the higher is the percentage of irrigated area, the more is the per hectare production of horticulture crops. Therefore attempt is made here to examine the impact of irrigation on per hectare production of horticulture crops in Sangola Tahashil.

Study Region:

The Sangola Tahashil is located in Southern part of Maharashtra. The absolute location of Tahashil is 17º 05' to 17º 42' North Latitudes and 74º 80' to 75º 16' East Longitudes. It is bounded on the South-West by Jath Tahashil, on the North-West Atpadi

Tahashil and weast by Kavathe-Mahnkal.

Climate of the Tahashil is hot and dry, as daily mean maximum temperature ranging in between 30ºC to 39ºC and minimum temperature ranging in between 18ºC to 21ºC. Sangola Tahashil comes under the low rainfall region, with about 423.16 mm average annual rainfall. The soil of the Tahashil is essentially derived from the Deccan Trap, can broadly classified into four groups- shallow soil, medium soil, medium deep, and deep soil. The Tahashil consists of 8 urban centers and 105 villages. Tahashil is inhabited by 3,22,845 population (as per 2011 census) and density of population is 206 per sq. km.

Objectives:

1) To examine the impact of irrigated area on average production of horticultural crops

2) To estimate the rate of change in production of horticultural crops in relation to change in percentage of irrigated area.

Data collection and Methodology:

The present study is based on primary data source. In order to meet these objectives the relevant information and data regarding irrigated area, production of horticultural crops are collected through extensive field survey with the help of schedule, questionnaire, interview and discussion. During field survey 24 villages are assessed for which stratified random sampling method is employed. the strata are made on the basis of physiography.

Collected rough data are processed. To determine tahsil wise average per hectare production the village wise production is considered. To examine the influence of irrigated area on average per hectare production the Pearson's Coefficient of Correlation technique has been utilized. The degree of relationship by considering growth of irrigated area as an independent variable 'X' and per hectare production of horticulture crops as dependent variable 'Y' is measured. The functional form of linear relationship has been measured by using regression equation Y on X i.e. y = a + bx. The rate of change in dependent variable has been estimated with the help of 'b' coefficient, which is the line of best fit. The 't' test is used with the view to understand the confidence level. Analysis of the study has been made with help of the statistical techniques and on the basis of this results and conclusion are drawn.

Discussion:

1. The high positive correlation is observed in between percentage of net irrigated area and average production of selected crops in tahsils of Sangola Tahashil. The coefficient of correlation in this regard is +0.829452. The degree of linear association between these two variable obtained by using the coefficient of determination (r2) is found to be at 0.687991, which reveals that the independent variable (X) i.e. net irrigated area are explaining 68.79 per cent of the total variations in dependant variable (Y) i.e. production of selected crops in tahsils of Sangola Tahashil.

It is a good explanation because 68.79 per cent of variation in 'Y' production of selected crops in the tahsils of Sangola Tahashil to be influenced by the variable 'X' i.e. net irrigated area and about 31.21 percent of variation is left to be influenced by other variables.

2) The functional form of linear relationship of 'Y' on 'X' found to be at y = -398.3 +

100.5x. The line of best fit. The regression coefficient indicates that increase of one percent net irrigated area causes for increase of 100.5 ton production of selected crops in tahsils of Sangola Tahashil. By testing the significance of regression coefficient (a test of significance), the validity of this causal relationship has been confirmed.

The calculated value of't' in this exercise is found at 1440. It is observed that this calculated value is higher than the tabulated value of 't' (3.71) at the 6 degree of freedom (df = n -2, where 'n' is 8) even at 1per cent level of significance.

3) In order to understand the degree of fit of regression equation and the accuracy level of predicted values (y) average production of selected crops in tahsils of Sangola Tahashil the standard error (SE) of estimate is being done with the equation SE (Y) = SY √1-r2, where SE (Y) is the standard deviation of residuals (Y-y); and 'SY' is the standard deviation of 'Y'.

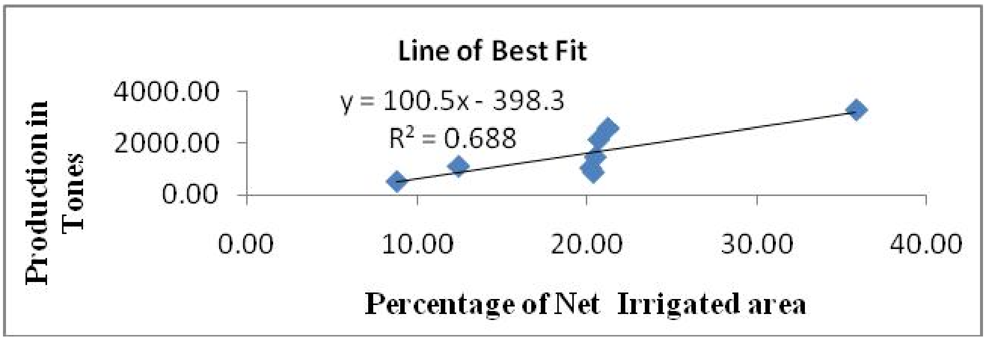

The confidence intervals of the predicted values are worked out at Y ± SE (Y) (The SE (Y) for the present exercise is 395.7393 and SY is the 958.265). Thus it is assumed that if the values of 'Y' (Y-y) lie within the range of Zero to ± SE, the prediction could be expected to be accurate. In other words, the role of independent variables in explaining the change in dependent variable can be accepted as correct.

The equation used t = (b-β) v(n-2)Σ(Xi-X?)^2 ÷ Σ (Yi-yi)^2

In this context it has been observed that the predicted values (given in table-6.11 A) of 4 out of 8 tahsils in the present study lie within the range of ± SE, 3 within ± SE to ± 2 SE and 1>± 2 SE. Now the obvious inference is that the 50 per cent of the total number of observation (n is 8) the regression is a good indicator meaning thereby that the variations in average production of selected crops is the function of the variations in net irrigated area. In the case of other tahsils with residuals between > ± SE to ± 2 SE the situation is different because here the regression is a poor indicator. It clearly indicates that these are the Tahashils whom the influence of variables other than the independent one. The variations in production of selected crops in the tahsils of

Sangola Tahashil in the latter case may be due to the variation in climatic condition, variation in soil, variation in use of fertilizer & Pesticides and variation in consciousness of farmers.

Conclusions:

The percentage of irrigated area is found to be more effective than the other variables considering per hectare production of horticultural crops in tahsils of Sangola Tahashil. The functional form of linear relationship of 'Y' on 'X' found to be at y = y = -398+100.5x. The regression coefficient indicates that increase of one percent irrigated area causes for increase of per hectare production of horticultural crops by 100.5 tones in study region. The confidence intervals of the predicted values states that variations in increase of per hectare production of horticultural crops of Sangola Tahashil is the function of the variations in irrigated area. Therefore it is to be stated that the increase in percentage of irrigated area is helpful to increase per hectare production. Public awareness should made regarding drip irrigation to save water and to increase irrigated area in turn to increase agricultural productivity.

References:

1. Planning Commission, GOI (2001): Report of the working group on "Horticulture, Plantation Crops and Organic farming" for the 10th 5 year plan. Pp. in preface.
2. Majid Husain (2002) Systematic Agricultural Geography, Rawat publication, Jaipur,Pp. 143.
3. Noor Mohammad (1995): Anthropogenic Correlates and Determinants of Agricultural Productivity, New Dimensions in Agricultural Geography, Voi. 8 Pp. 139.
4. Merriam Webster's Collegiate Dictionary (2003): Merriam – Webster, Incorporated Spring field, Massachuselts, U.S.A. pp 6632.

■■■

Impacts of Human Trafficking

Research Student : **Pornima Omprakash Dagdiya**
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

Research Guide :
Prof. Dr. Aparna Kotapalle
M. P. Law College, Aurangabad

Abstract-

Human trafficking is the illegal trade of human beings mainly for the purposes of commercial sexual exploitation and forced labour. It is the movement of men, women and children from one place to another through force, coercion or deception into situations of their economic and sexual exploitation. Exploitation of women against their free will is the main aim of human trafficking. According to various studies, most of the children particularly females, teenagers, orphans and women are the most prominent victims of human trafficking in India. This is because of widespread lack of education, employment, poverty, weak border immigration security systems and other social problems, hence, results increase in vulnerability; creates number of orphans; and advances human trafficking. The consequences for trafficking for the victims and their families are diverse and severe. Once trafficked and thereby exploited, individuals have very limited future opportunities in their life. Trafficked children are deprived of the opportunities of obtaining education at a crucial age and thereby suffer from psychological problems which are never healed. Teenagers and women who are trafficked for both sexual and labour exploitation have suffering from many physical and mental problems.

The main aim and objectiveis to understand the impacts, reasons incorporated with women trafficking in India and attempt to analyse its impact on Society.

Keywords-Human Trafficking, sexual exploitation, immigration vulnerability, labor exploitation, psychological problems

Introduction-

The victims in the process of trafficking in persons are abused and exploited in certain conditions which may result in short term and long term minor and severe psychological and physical attacks, diseases especially sexually transmitted diseases or HIV viruses. This condition can even lead to the permanent disability and death. The direct consequences of human trafficking are aggression, depression, disorientation, alienation and difficulties in concentration. Many studies have shown that injuries and traumas acquired during the process of trafficking can last for a long period even after the person has become free from exploitation and this mainly occurs when the victim is not given with proper care and counsel. Even the rehabilitation process for the victims cannot be guaranteed for a certain result. Although the victims are brought out from the physical problems, the trauma and the psychological problems does not allow the victim to totally recover from the consequences. Some of the victims find it difficult to adapt to the normal lives that they previously carried out. The sad part about the victims of human trafficking is that the rights of the victims are violated even after they come out from the status of exploitation. In many cases they face re-victimization.

Many victims who have been sexually trafficked, if they survive, are permanently psy-

chologically damaged, suffering post-traumatic stress, painful flashbacks, anxiety, fear, insomnia, depression, shame, sleeping disorders and panic attacks. Women and girls suffer secondary victimization even if they are rescued from those who originally exploited them, as they may be treated badly even in advanced nations. They are deprived of leading normal life; they face abusive behavior and ill-treatments from the society and even from the members of the family which worsen their emotional, mental and psychological stability

Effects of Human Trafficking:-

Human trafficking can have physical, emotional, and psychological effects on anyone involved. It has the power to impact someone's life forever. Here are some common ways human trafficking affects victims and perpetrators

MENTAL TRAUMA

Victims of human trafficking can experience devastating psychological effects during and after their trafficking experience. Many survivors may end up experiencing post-traumatic stress, difficulty in relationships, depression, memory loss, anxiety, fear, guilt, shame, and other severe forms of mental trauma.

PHYSICAL TRAUMA

Many victims also experience physical injuries. Those who have been sexually exploited are often abused by their traffickers and customers. They may be raped, beaten, and subjected to abuse over a long period of time. There is also a higher risk of contracting sexually transmitted diseases, infections, diabetes, cancer, and other illnesses. A lack of proper medical care allows these conditions to spread and worsen often affecting an individual's health permanently.

OSTRACISM

Individuals who are being trafficked can quickly become isolated from friends, family, and other social circles. This may be due to their personal feelings of guilt and shame or because they've relocated and now live far away from their community. Either way, victims can become isolated, withdrawn, and lose contact with most people.

LACK OF INDEPENDENT LIVING SKILLS

Many victims who escape a trafficking situation lack advanced education and the resources needed to live independently. They may not understand laws in the country where they now reside or may not speak the language.

The most commonly reported physical health symptoms included fatigue, headaches; sexual and reproductive health problems [vaginal discharge, pelvic pain, and infection] back pain and significant weight loss. Follow-up interviews with the women revealed that mental health symptoms persisted longer than most of the physical health problems. At each stage, women, men and children may encounter psychological, physical and sexual abuse; forced or coerced use of drugs or alcohol; social restrictions and emotional manipulation; economic exploitation, in escapable debts; and legal insecurities. Risks often persist even after a person is released from the trafficking situation and only a small proportion of people reach post-

trafficking services or receive any financial or other compensation. For people who are trafficked, health influences are often cumulative, making it necessary to take account of each stage of the trafficking process

Impacts of trafficking on children-

The trafficking of the children for sexual exploitation and forced labor involves the adverse effects on the physical and mental health and overall well-being of the children. Trafficked children have found high psychological problems including low self-esteem, lack of self-confidence, morale and self-control (UNDP, 2002). Children whose experience exploitation are more prone to physical and mental disability, homelessness, depression and suicide. Besides it, Trafficking in children are more commonly observed traumatize by their experiences and painful and stressful situations.

Being kept captive or living or working in poor conditions can have a serious impact on a child's mental and physical health. They might also be suffering from the effects of abuse and neglect.

Children may feel distressed and alienated if they've been separated from their families, friends, communities and cultures.

They'll often have had no access to education or opportunity for social and emotional development.

Children exploited for domestic servitude and forced labour can suffer physical injuries, develop problems with their emotional health and be denied access to an education.

Mental health impact on survivor-

There are six points of interface between the help-giving process and the survivor of trafficking:

" Rescue

" Repatriation

" Rehabilitation

" Reintegration

" Redressal

" Re-trafficking Prevention

These are the following negative mental health impacts across all phases of the interventions:

" Blaming the survivor
" Denial of basic needs of the survivor
" Violation of dignity

1 Labelling of the survivor
2 Attribution of all externalizing behavior of the survivor to her personality
3 Re-triggering of the trauma in the judicial process
4 Lack of choices
5 Inordinate and unreasonable delays in the judicial process.
6 Restriction of repertoire of activities of the survivor in the name of safety
7 Primacy of institutional needs over the survivor's needs.
8 Lack of acknowledgment of the survivor's development during the period of traffick ing as natural.
9 Lack of confidentiality and lack of consent
10 Lack of information about intervention processes
11 Lack of information about rights

The lack of accountability of intervention processes and lack of good practice benchmarks contribute to the helplessness of the survivors and maintain them in a victim role. There is also a lack of continuity of care and interventions restart with each new phase of the rehabilitation process.

Conclusion-

Human trafficking is the exploitation of all human rights of a person that hamper the physical, mental, and social conditions of survivors. A survivor cannot be treated as separate issue. Victimization and his reintegration from that depend on his society and culture. Though the assessment on the psychological support system of the violence victim survivors is available but the standard guidelines are not found as consistent. Continuous follow-up of the survivors after reintegration is the most essential stage of scientific and professional psychological support system. Vested interest groups, negative practices of political power, norms and values of patriarchal culture, existing customs and taboos of society etc. restrict the rescue and integration process. The laws which are available are not self-executable. The legislature, judiciary, and the executive must work in coordination for effective administration of justice. A soft approach to hard crime does not result wellso the proper mechanism to address this problem has to be put in place.

Bibliography-

Veerendra Mishra , Human Trafficking
Snkar Sen, Trafficking in Women and Children in India page no.225to227volume 1, 2002-2003 Child Trafficking In India: Aftermath Effects and Challenges DOI: 10.9790/0837-2303062024 www.iosrjournals.org 22 | Page
https://pdfs.semanticscholar.org/22d1/1b3bce672d15e2f514000603088ded55261c.pdf23
https://blog.theexodusroad.com/causes-effects-of-human-trafficking

Digital Marketing

Dr.Vidyullata Rahul Hande
Assistant Professor
Dept. of Commerce,
R.N.C.Arts, J.D.B.Commerce and
N.S.C.Science College,Nasik Road, Nasik.

Introduction:

In modern digital age, marketers are facing new challenges as well as opportunities. In Digital Marketing, electronic media is used to promote the products and services in the market.Various digital technologies are used for such promotion of products. Marketers can facilitates their customers with the help of digital marketing tools. On the other hand,Digital marketing media provides an interactive platform to customers and also allow them to communicate with the manufacturer. Customers can get information about the product, complain the problems, enquire, and resolve their problems through the digital marketing. The main objective of this article is to study concept of digital marketing, to compare traditional marketing with digital marketing and to explore various channels of digital marketing.This study also describes advantages of digital marketing.

Digital Marketing:

Digital marketing refers to marketing through digital technologies. With the increasing use of technology, digital marketing has become more important and its effectiveness is also increasing rapidly with time. In digital marketing, various channels, media and electrical gadgets are used for marketing and promotion of products or services. Digital marketing is the use of digital channels to promote or market products and services to consumers and businesses. It has both advantages and disadvantages. The significant advantage is, it reaches to large number of customers in very less time and it is also cheaper, thus it is time and cost efficient one.

Digital marketing helps in analyzing the effectiveness of campaign, as it provides a complete record of number of views, duration of views of any particular advertisement, feedback etc. Digital marketing also helps in analyzing, buyers behavior. As it keeps a complete record of customers' preferences, responses to various products, buying tendencies etc. it also helps in determining the marketing strategy.Digital marketing is the promotion of brands using the internet, mobile and other interactive channels. It is the practice of promoting products and services using digital distribution channels to reach customers in a timely, relevant, personal and cost-effective manner.

The main objective of this paper is to study and understand the significance of digital marketing in the competitive market. The additional objectives are as follows:

1. To study concept of digital marketing.
2. To study and compare traditional marketing with digital marketing
3. To study advantages and disadvantages of digital marketing.
4. To study channels of digital marketing.

Traditional Marketing and Digital Marketing:

Traditional marketing is the most common form of marketing. In traditional marketing non-digital sources are used to promote the products or services in the market. It includes print, direct mail and telephonic communication. In traditional marketing, there was no interaction with customers. In traditional marketing, it is difficult to measure response of customer. In traditional marketing the advertising campaigns are planned over a long period of time.Traditional marketing is an expensive and time consuming process. Traditional marketing is one way type of communication. In traditional marketing, the proprietor can respond only in working hours. On the other hand, in digital marketing the digital channels are used to communicate with customers.It includes online advertising, emails, social media communication, text messaging, affiliate marketing, search engine optimization, pay per click. There is direct interaction with the customers.Under digital marketing the advertising campaign is over a short period of time.It is cheap, convenient and rapid way of promoting product and services.In digital marketing any time feedback can be entertained hence it is two way communications. In digital marketing it is easy to measure the customer's response.

Advantages of Digital Marketing:

With the rapid changes in technology, digital marketing has changed customers buying behavior. It has brought various advantages as given below;

1. Detail and updated information of products: digital marketing allows customers to get detail and updated information of product or services. Today customers can access internet at any time, any place. Companies are providing detailand updated information about the products. Through digital marketing, customers will get detail information about products or services. Websites provides comprehensive information of products, on which customers can rely on and can take purchase decision.
2. Engagement: due to digital marketing, customers get engaged with companies' website, information about products, services, online purchases and can also provide feedback.
3. Easy to compare: nowadays, almost all companies are promoting their products by using digital marketing. So it's very easy for customers to make comparison among products. Customers need not to visit counters to collect information about such products.
4. 24 hours shopping facility:As the internet is available 24 hours, there is no time limitation for customers to buy a product online. Customers can access internet and purchase products or services online.
5. Sharing of content of products: customers can share content of products or services with others. One can easily transfer or get information about the product or services.
6. Transparency in payment: as the prices of the products are available on websites, a kind of transparency in trading is maintained by digital marketing.
7. Instant purchase: due to digital marketing, customers can purchase the products or services instantly.
8. Affordable: digital marketing is affordable than the traditional marketing methods. An

email or social media campaign can transmit message to customers for a fraction of cost as compared to a TV advertisement or print campaign. It reaches to a wider audience.

9. Easy market research: instead of conducting expensive marketing research, companies can quickly review customers' response, rates and also can measure success of their marketing campaign.
10. Quick feedback: customers can give their feedback quickly. It helps the companies to upgrade themselves and communicate with target viewers at a faster rate.
11. Time saving: it helps in promoting business through digital medium like net or mobile, thus it reaches to millions of customers in fraction of seconds. It also monitors things, like customers views, how often and how long, content which works, which doesn't work etc.

Disadvantages:

Online marketing, like all forms of marketing, has one big disadvantage. The marketer must make good first impression. The first impression of the potential customer can seldom be erased, and it will mold the customer's response to any marketing efforts. Fortunately, this disadvantage can be largely overcome by using the fact that the internet does not have space limitations. Attention to the fact that the internet does not have space limitations is one of the important online marketing strategies. It demonstrates an understanding of why people use the internet. They turn to the internet for information. The wise website owner finds a way to give the potential customer lots of information. Internet marketing online follows a very simple formula. More information means more copy on the website. The longer the amount of copy is on a website, the greater the chances that an internet user will stay on that website and read. The longer an internet user stays on a website, the greater the chances that some product or service might be purchased from that website.

Such formulas need to be incorporated into any planned online marketing strategies. The use of such formulas must also take into account the keys to holding the interest of the website viewer. Strong advertising copy, copy that includes action verbs and emotion laden messages, will hold a reader's interest. That is why strong advertising copy has been listed among the important online marketing strategies.

Digital Marketing Channels:

Digital marketing channels means two way communication medium through which marketers as well as customers can communicate with each other. There are various digital marketing channels such as:

1. Affiliate Marketing:In this type of marketing, a company rewards the 'affiliates' for each customers, they attract by marketing efforts, they create on behalf of company. Affiliate marketing is the process of earning a commission by promoting other's products. The affiliate marketing can be seen as the process of spreading product creation and product marketing across different parties, where each party receives a share of the revenue according to their contribution.
2. Display Advertising: It is advertising on websites or social media through banners or

other add formats made up of text, images, flash, video and audio. The main objective of such advertising is to display general advertisement and messages to online visitors. It is a form of online paid advertising that is typically designed image or a photo and copy.

3. Email Marketing:E-mail marketing is a form of direct marketing which uses electronic mail as a means of communicating commercial or fund raising messages to an audience. In its broadest sense, every e-mail sent to a potential or current customer could be considered e-mail marketing. In simple word, when information or message about products or services is mailed through electronic mail, to potential customer, it is defined as email marketing. Companies can promote its products and services by using this channel of digital marketing easily. Companies can attract potential customers' attention, by creating attractive mix of graphics, text and links on products and services.

4. Search Marketing:It is a form of Internet marketing that seeks to promote websites by increasing their visibility in search engine result pages (SERPs) through the use of search engine optimization, paid placement, contextual advertising, and paid inclusion. It is the process with a goal of getting more visibility in search engines either by getting more free traffic or paid traffic.

5. Search Engine Optimization (SEO):It is the process of improving the volume or quality of traffic to a web site or a web page (such as a blog) from search engines via "natural" or un-paid search results as opposed to search engine marketing which deals with paid inclusion. It is the process of optimizing your website for the purpose of getting free traffic from search engines. An optimized website is more easily understood by search engine crawlers.

6. Social media:It is computer based tool that allows people to create, exchange ideas, information, pictures, videos about company's product or services. Today, internet users spend more time with social media sites than any other type. Social media includes, face book, what's app, twitter, linked in and Google +. It is a term that describes use of social networks online communities, blogs, wikis, or any other online collaborative media for marketing, sales, public relations and customer service. Common social media marketing tools include.

7. Social Networking:It means the use of dedicated websites and applications to interact with other users or to find people with similar interest. Social networking is the practice of expanding the number of one's business by making connections through individuals often through social media sites. Social networking is the use of internet-based social media programs to make connections with friends, family, classmates, customers and clients. It can occur for social purposes or business purposes or both.

8. Mobile Marketing:It is promotional activity designed for delivery to cell ones, smart phones and other handheld devices, usually as a component of multi-channel campaign. It is the interactive multichannel promotion of products or services for mobile phones and devices, smart phones and networks. It is similar to electronic advertising and in this there are text, graphics and voice messages.

9. Text Marketing:It is a source to send information about product or services from cellular and smart phone devices. By using phone devices, company can send information in the form of text (SMS), pictures video or audio(MMS). Though text messaging companies

can create a questionnaire and obtain valuable customer feedback essential to develop their product or services in future.

10. Pay per Click(PPC):PPC Marketing is a way of using search engine advertising to generate clicks to your website rather than "earning" those clicks organically. Pay per click is good for searchers and advertisers. It is the best way for company's advertisements as it brings low cost and greater engagement with the products and services. It is an internet advertising model used on websites, in which advertisers pay their host only when their ad is clicked. Cost per click(CPC) is the amount of money, which an advertiser pays to search engines and other internet publishers for a single click on its advertisement that brings one visitor to its website.

Conclusion:

Digital marketing means promotion of products by using electronic media. There are various digital marketing channels such as social media marketing, search engine optimization, email,phone, print media, television,radio, internet etc. As the world is rapidly transforming from traditional to digital. Customers are consuming more and more digital content. Corporates also have recognized this trend and have adapted digital marketing strategies. Through digital marketing, retailers and marketers can increase awareness about product or services. Digital marketing is also helpful in analyzing the effectiveness of campaign, sale, demand etc. it also provides detail record of number of views, feedback, duration of views of any particular product and buyer behavior.

References:

1. Atshaya andSristyRungta, "Digital Marketing vs Internet Marketing: A detailed Study", International Journal of Novel Research in Marketing, Management & Economics, Vol-3, Issue 1 pp.29-33.
2. Yasmin,Tasneem, Fatema, "Effectiveness of Digital Marketing in Challenging Age : An Empirical Study", International Journal of Management, Science and Business Administration, Vol 1, Issue 5, April 2015,pp.69-80.
3. P. Sathya , "A Study of Digital Marketing and its Impact", International Journal of Science and Research , Vol 6, Issue 2, Feb 2017, pp.866-868.
4. Dr.Singh, Pawan Kumar and Kumar Dubey, "Digital Marketing: Necessity and Key Strategies to Suceed in Current Era" pp. 14-19.

Websites:

1. www.ijsr.net
2. www.researchgate.net
3. www.iec.edu.in
4. www.academia.edu.in

■■■

Historical Background, Cultural and Physiographical Aspects of Beed District (MS) India.

Dr. V.L. Phad
Head, Department of Geography,
Vaidyanath College, Parli-Vaijnath.

ABSTRACT

The present communication deals with the Historical Background and Geographical Aspects of Beed District (MS) India. Not much work from the point of view of archaeology and history has been done in this district. Few attempts of the school have brought to light store tools of lower Paleolithic and middle Paleolithic period but these are the starry find only to suggest the very existence of Paleolithic man in this region.

Historically, this region was included in ancient 'Ashmaka' the region located south of Godavari. It's exact extension is not known but it extended probably over the region covering present district of Ahemednagar, Beed and Paithan area i. e up to the right bank of Godavari and from left bank of Godavari towards north was the Mulaka. These were Janapadas governed by the leader elected by the people and assisted by the 'Elders' the experienced people. The Ashmaka is referred to in several literacy works especially Pali literature and few Sanskrit work of postsatavahana period. The latest reference we get is in Dashakumarcharita, the work of about 7th century A.D. by Dandi.

Satavahanas are said to have come to rule in the later half of the 3rd C.B.C. their rule extended rapidly over the 'Dakshinapat' area south of Narmada and Beed district was under their sway. Satavahanas ruled for almost 600 years. Paithan was their capital in the later period probably after ISO A.D. or so.

In and around first quarter of 4th century A.D. Vakatakas came to power in between end of Satavahanas and emergence of Vakatakas, Abhiras were ruling over northwest part of Maharashtra and southern part of Gujarat. But their rule never extended beyond present Nasik district and who was the master of the region of the Beed district is not known today probably Ashmaka continued their rule sometime as feudatory and sometime in dependently.

The present paper highlights the current situation compare with ancient and shows some conclusions.

Key words:- Geography, Historical background, River basin , Dakshinapat, Ashmaka. Etc.

Introduction:-

Beed district lies between 180, 28' norths to 19028' north latitudes and 74054' east to 76o 57' east longitudes1. It has an area 10615.3 km2. Which constitutes 3.44 of the total area of the state, and a population of 2159841 as per 2001 census which is 2.31 percent of the state amongst the 35 districts.

Physiographically the district is broadly divided into three divisions viz. the low lying northern division or lowland Beed, the higher part in the south forming part of the Balaghat plateau or high land Beed and third low lying undulating area south west and west highland.

Beed comprises almost the whole of Asthi Tahsil lying mostly in the Sina Basin.

The Beed district is connected with Aurangabad, Jalna and Ahmednagar in north, on the west by the Ahmednagar district, on the east by Latur and Parbhani district. In the south by Osmanabad, Ahmednagar districts for administrative purposes the district is divided in to two divisions, namely Beed, being the western administrative division consisting of the tahsils Ashti, Beed , Georai, Patoda2, Sirur Kasar and Wadwani, Southern administrative division consisting Ambajogai, Parli, Majalgoan and Dharur tahsils. Headquarter of the southern administrative division is at Ambejogai. First administrative division is Beed and another is Ambejogai. Out of the total geographical urban area is 2.21% i.e. 234.9 km.

Historical Background of Beed District:-

Under the rule of Vakatakas Ashmaka were their feudatory is clear from the Ajanta cave (No.19) inscription of Harishena. Vaktaka branch of Washim i.e. ancient Vatsagulma continued to rule till end of 5th century A.D. or little more when a local branch of Rashtrakutas becoming powerful in the region of Aurangabad and in and around ancient manapura i.e. present man taluka of district Satara.

Among them Auranagabad branch extended their supremacy over present Marathwada region and Beed district was under their hegemony. In the beginning of 7th century A.D. when chalukyas of Badami were extending their power towards north they entered in to western Maharashtra but we do not have any direct proof of having their sway of Beed region. Rather the indications are pointers towards the rule of Rashtrakutas and because of their powerful existence Dantidarga of Rashtrakuta family could bring to an end the rule of chalukyas in the first quarter of 8th C.A.D. And established imperial power of Rashtrakutas first in central Mahrashtra and few years later over Deccan Rashtrakutas remained powerful till mid of 10th century when Taila 11 of later Chalulukyas of Karnatak become the master of deccan.

This did not last long. On the political horizon Yadavas of chandraditypur were becoming powerful but as the feaudatory of Rashtrakutas. And though later chalukyas come to rule Yadavas were never friendly with them later Chalukyas became weak in the second half of 12th century A.D. and Yadavas grabhed the opportunity to become a master of Maharashtra and then whole of Deccan. There prosperous and much powerful rule was brought to an end by Khilajis around 1307 who did not actually rule Deccan and Succeeded by Tughlags in Delhi and in Mahrashtra. Tughlaqs ruled for about 30 years in this region and circumstances led the ruler to concentrate first in Gujrat and then in North this was treated as an opportunity by usurper and Hasan Gangu Bahamani revolted successfully captured southern Maharashtra and than Daultabad declaring his as a supreme in 1347. This was the foundation of Bahamani Kingdom in which Beed district war also included. Bahamanis were the first Deccani to establish after Delhi rule much powerful and ruled till the end of 15th century A.D. when their own Sardar revolted against the alst Bahamani kind and the rule was divided in to 5 Shahis.

Beed came under Nizams rule. In 1600 A.D. Akbar entered into Deccan and his army reached Ahmednagar and took possession for few years Mughals had uparchand but after

Akbar the local rulers become agin powerful till arrival of Aurangjeb as a Subhedar who not only conquered Ahmednagar rule but established supremacy of Mughals over Maharashtra. Region of Beed district was the part of it.

When Aurangjeb became monarch, Deccan or Shahi rulers were the only power to be subdued and he come to Deccan for the same. All the 5 Shahis come to an end. Shivaji Mahraj was much powerful and was the main opposition for Aurangjeb. Unfortunately Shivaji died in 1680 and Aurangjeb was freed from real opposition. Marathas after Shivaji, first under Sambhaji, then under Rajaram and then under Tarabai were, though not ruler much powerful and Mughls the only ruler of that time could not control them Aurangjeb died in 1707 A.D. and Shahu was released. When he came back, the fight for supremacy began between shahu and Tarabai in which shahu became powerful and began his rule. Thus Maharashtra came under the Maratha power. Peshwa i.e. prime minister was appointed and after shahu, prime minister became more powerful. At this time Beed was under the Nizam and Peshwa and Nizam always had the fights for Supremacy.

In 1719 Nizam ulmulk who had been appointed as governer of Malva rose against the Sayyed brothers who had virtually controlled the power in Delhi and come to Deccan 1720 was the year of downfall of Sayyad brothers. Nizamalmalk became the prime minister of Mughals but tired of intrigues of Mughal court, he returned to the Deccan in 1724. He crushed the Governor of Hyderabad named Mubariz khan in the battle of Sakharkheda later on named as Fateh kharda (present kharada fort on the border of Ahmednagar and Beed district). From this period onward Nizam became virtually independent ruler and form 1727 on ward he opened the front against the Marathas. After Panipat war (1761) the Nizam took the advantage of lost Marathas and went up to Pune when Marathas devastated Nizam's country. At this time while coming back Nizam was attacked at Rakshas Bhavan, a place of Beed district on the bank of Godavari where Nizam was defeated on 10th August 1763.

After that Sultanji Nimbalkar continued to hold the fief of Beed and major portion of Sarkar of Dharur. In 1798 a treaty was signed between Nizam and British against Marathas. Britishers were becoming more powerful and in 1818 Britishers took over Peshwa rule.The British rule remained till 1947. In between along with others, people form Beed were also active in freedom movement conspiracy of 1858 by Rangrao is famous.

Nizam of Hyderabad continued his rule. Britishers had upperhand over the administration of Nizam. India became independent in 1947 but Nizam was still holding the rule till 1948. The police action of 1948 brought an end to Nizam's rule on and Hyderbad state was annexed to Indian Territory.

Cultural Aspects of Beed District: -

The region of Beed district is still considered backward in several aspects. The district head quarter is also under developed, modernization has not touched the area much and culture is still traditional in many ways. The district is majority of a rural nature. As the region of Marathwada has a long history of traditions, Beed district is not the exception. The composion

of population shows majority of Hindus and the second in numbers are Musalman. Others i.e. Christians, Sikh are very less in number. Among the Hindus scheduled caste or Neobudddhist have considerable majority.

Though these people follow Buddhist traditions on certain occassions, they follow Hinduism on greater extent. Muslims belong the different groups as found in other regions. They have their own traditions and festivals. But the traditions still linger the original Hindu aspects because majorities of the Muslims are converted and local influence is much prominent. The culture of this area is not different from other part of Maharashtra. The dress and ornaments, festivals and religious traditions amusement are similar to other part of Maharashtra.

Physiography of Beed District:-

Physiography is one of the dominant parameter of physical environment and its impact on pattern and density or agriculture is immense3. Physiographically district Beed is divided into following three broad divisions. (Map 1.1)

i) Hilly region.
ii) Plateau region
iii) Plain region

I) Hilly Region:

In Beed district, the main trend of the hills is from west to east in the southern part of district particularly in middle and north Ashti. Southern parts of Patoda, Kaij and Ambajogai tahsils. The average elevations of those hills are more than 600 meters above from sea level. This regions elevation is in between 600 to 900 meters from sea level. Middle part of the district is on elevation between 450 to 600 meters. These mountains ranges is known as Balaghat mountain ranges, northern part of Patoda, Beed, Northern Kaij, Ambejogai and Dharur tahsils height is 450 to 600 meters above from the sea level. The area in between the height of 300 to 450 meters observed in Godavari, Manjra and sina basin particularly in the tahsils of Georai, Majalgoan and in Northern Ambejogai plain are observed.

II) Plateau Region:

Middle potrion of the district is covered by plateau area. Overall Beed district is a plateau region but particularly in the middle area elevation of region is in between 400 to 600 meters. In the tahsils of Sirur Kasar, Beed, Dharur, Wadvani, Parli main plateau region are observed. This region is disconnected by

III) Plain Region:

Northern part of the Beed district is covered by plain area. This area is occupied by Godavari basin. In southern part of the Beed district Manjra basin is there, so some part of the southern Ambejogai and western part of Asthi Tahsils are made by Plains Georai, Majalgoan and some part of Parli Tahsils are covered by plain area. Height of this plain area is 300 to 450 meters from the level.

Physiography and agriculture have very close association. Due to plain area in the tahsils of Georai, Majalgoan and Northern Parli tahsils agriculture is very developed and in

plateau of hilly area general agricultural development is not observed.

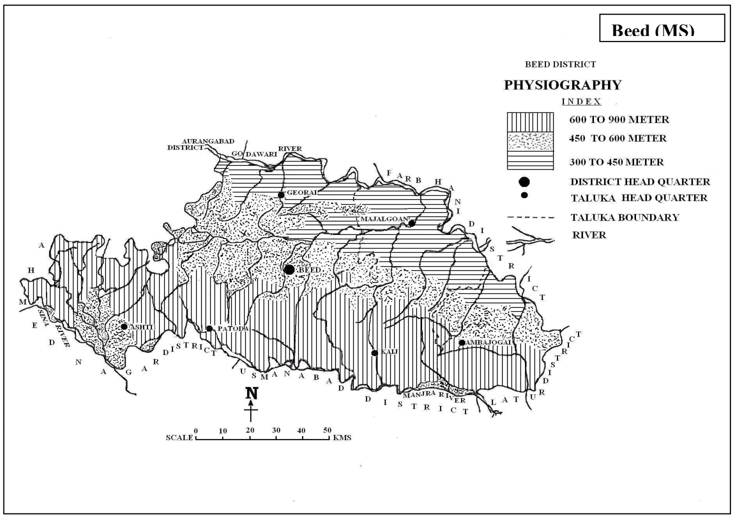

Tahasil wise Mean Annual Rainfall and Coefficient of Rainfall Variability in Beed District
1980 To 1999

Sr. No.	Name of the Tahsil	Mean annual rainfall in mm.	Co-efficient of rainfall variability in %
1	Ashti	657	26.64
2	Georai	674	39.91
3	Beed	722	29.80
4	Majalgaon	747	38.55
5	Keij	704	37.99
6	Patoda	688	33.78
7	Ambejogai	852	35.72
8	Dharur	742	29.24
9	Parli (V.)	811	30.47
10	Beed district	710	30.55

The average annual rainfall in the district is 750 mm. The rainfall increases as proceeds from west to east. It varies from 665.3 mm. At Ashti near the western border of the district to 850.6 mm at Ambejogai near the eastern border / about 80 percent of the total annual rainfall is received during the southwest monsoon season.

The rainfall during the northeast monsoon i.e. October and November though scanty, is very helpful for the Rabi crops and also augments water in wells and tanks. The variation in the

annual rainfall from year to year is very large. More than half of the area of the district on the western side receives irregular and uncertain rains and is liable to scarcity and even famine condition. The eastern part of the district, however, gets more or less assured rainfall.

The annual rainfall of the study region is 710 mm. from 1980 to 1999. Ashti, Georai, Patoda tahsils have recorded below 710 mm. mean annual rainfall during the period of investigation. Nearly 700 to 800 mm. means annual rainfall was recorded in Beed, Majalgoan, Keij and in Dharu tahsils during the period under study. Above 800 mm. mean annual rainfall was recorded in Ambejogai and Parli tahsils during period of twenty years.

Conclusion:-

The present paper highlights on the Beed district, comprising the seven tahsils of Maharashtra state has a significant location of Maharashtra Pleatu. Balaghat mountain ranges and some small hillrocks are found in middle part of the district. Godavari, Manjra and Sina river basins are in the Beed district Majority part of the study region comes under plateau region.

Most of the rivers like Godawari, Manjra, Sindphana, Bindusara, Van becomes dry in summer season. There is shortage of water in the study region in summer season, hence agricultural activities are affected. There are seasonal variations in temperature in the district. December is the coldest month of the year. Sometimes the district is affected by cold waves, which are associated with the eastward passage of western disturbances across North India. From March to May is one of continuous rise both day and night temperature. Thunderstorms occur in the summer and monsoon months.

Rainfall is not uniform in all parts of the district. It will be seen from table 2.1 that the variability of rainfall ranges between 26.64% in Ashti tahsil and 39.91% in Goerai tahsil. Most of the agriculture of the study regions depends on monsoon rainfall. The south west monsoon is the pivot around which almost the entire farm life and economy swings. The role of the forest is not important in Beed district Area under forest is very less in Beed district.

Maximum area under forest is in Ambajogai (4.09%) and lowest in Goerai (1.10%) is found in 1995-99. The forest area should be increased in the study region to maintain environmental balance in the above mentioned tahsils of the study region.

Reference:-

1. Gazetter of India, Maharashtra state, Beed district, 1971 p.1
2. Gazetter of India, Maharastra state, Beed district, 1971 p.2
3. Chouhan T.S. (1987) Agricultural Geography : A case study of Rajasthan State , Academic publishers Sangee Jika Rastha, jaipur p.27
4. Gazetter of India, Maharashtra state, Beed district, 1971 p.11
5. Ibid p.11.
6. Chouhan T.S. (1987) Agricultural Geography : A case study of Rajasthan State ,

Academic publisher Sangee Jika Rastha, jaipur p.41

7. Langbein W.B. and J.V.B. Wells (1955) "The water in the river and creeks" water : The United States department of Agricultural, Year book, New Delhi, Oxford and IBH Publishing Company p.52.
8. Whitback R.H. (1932):The Geographic Factor, New York, Centurg Co.p.87
9. Klages K.H.W. (1958) : Ecological crop geography, New York, Mac million p.44
10. Stamp L.D. (1963): Applied geography, Suffolk Penguin P.15.
11. Hildreth A.C. Etal (1941): Effects of climatic factors on Sowing plants, water, the Untied States, Department of Agriculture, New york Washington p.292 to 307.
12. Shirlaw D.W. (1971): " Agricultural Geography of Great Britain, Pergamon Press Oxford p.20
13. Kochhar P.L. (1967) : "Plant Ecology, Genetics and Evolution" New Delhi Atma Ram and Sons p.10.
14. Schimper A.T. Wilhen (1903): Plant Geography upon a physiological Basis Oxford clarendon Press PP. 35-51.
15. Singh Jasbir and S.S. Dhillon (1995) : Agricultural Geography, Tata MC Graw Hill publishing Co. Ltd. Delhi p.71.
16. Klages K.H.W., (1958) Ecological crop Geography, New York, Mac- Millan pp.44, 111, 189, 211 and 335.
17. Williamson A.V. (1925) : " Irrigation in the Indogangetic plain"Geographical Journal 65 pp. 141-153.
18. Coppock J.T. (1964) : Crop livestock and Enterprises Combination in England and Wales, Economic Geography Vol. 40 No.1 pp.65-81.
19. Singh jasbir and S.S. Dhilloon (1995) : Agricultural Geography, Tata Mc Graw Hill Publishing Co. Ltd. Delhi p.76.
20. Klages K.H.W. (1958): Ecological Crop Geography New york, Mac-Million p.111.

■■■

Importance of Soft Skills in LIS Professionals

Telke Sudhakar B.
Librarian
ACS College, Shankarnagar, Tq- Biloli Dist- Nanded.

Abstract- In this paper here discuss the various required soft skill for LIS professional and their importance, categories of soft skill. Soft skills revolve around relationships, character & attitude by developing these skills. If you are finding that some of the soft skill do not come naturally to you need to learn dealing with people every day, such as. Categories discuss in this papers like Communication, Teamwork, Leadership skills, Excellent Customer Service, Decision Making, Managing Time & Pressures, Self Management & Attitude etc.

Key word- Soft skill, Communication, Team work, Leadership, Management, Decision Making, Library and Information Services etc.

Introduction -

Soft skill may be very important in the long run than hard skill. In any job, the ability to deal with people effectively & politely can determine professional success.

Therefore soft skills are called people skills. These are desirable qualities for certain forms of employment that do not depend on acquired knowledge, rather they include commonsense, the ability to deal with people & a positive flexible attitude.

Definition According to Wikipedia- "Soft skills refer to the cluster of personality traits, social graces & facility with language, personal habits, friendliness & optimism that mark people to varying degrees. Soft skills complement hard skills, which are the technical requirements of a job."

Importance of Soft Skill in LIS Professionals

Soft skills are very important deal with the people every day life

1) To handle interpersonal relations
2) To take appropriate decisions
3) To communicate effectively
4) To have good impression & impact to gain professional development.

Required Soft Skills for LIS Professionals:

* Soft skills are important need of the hour to survive in this information age and knowledge era.
* Science and technology have impacted on skills that every field need it to be successful in the society.
* Library Professional's soft skills are a very important element which helps to grow and success of an organization.
* Today library professionals have library science degree but that degree is not too

much sufficient for serving library services.

* Huge need of librarians who have multidimensional skills in the field of administrative, technical and also in serving user education.
* The following are the soft skills which are important for a library professional to full fill the main purpose of the library.

Following are the most necessary soft skills which are essential at workstations to be a successful LIS professional in any field .They divided in the various categories.

Categories of Soft Skill in LIS Professional

The term soft skills is a abroad topic below are some sample categories that might be applicable for team-

1) Communication -

* Presentation skills
* Spoken communication
* Difficult conversations
* Professional writing
* Effective email writing

2) Team Work

* Inter-team co-operation
* Intra-team co-operation
* Diversity
* Productivity
* Goal setting & action

3) Leadership Skills

* Empowerment
* Planning
* Confidence in leaders
* Vision & Direction
* Supervision
* Coaching

4) Effective & Excellent Customer Service Communication with the Customer

* Setting & resetting customer expectations
* Delighting the Customer
* Building customer confidence
* A consistently winning customer experience
* Growing the customer relationship
* Opportunity management
* A team approach to meeting the customer's needs

5) Decision Making & Problem Solving

* Creativity
* Flexibility
* Team problem solving

6) Managing Time & Pressures

* Change
* Time Management
* Effective Meeting

7) Self Management & Attitude

* Stress Management
* Positive attitude & Influence
* Initiative
* Concern & Compassion for others.

Conclusion :

As you examine the required by various skills for LIS Professional, importance and categories of soft skills, you will note that different types of communications both formal & informal are an essential part of each category. If you are interested on techniques of soft skills assessment we have developed tools to identify gaps. This can be very useful to help. you best direct your investment in soft skills. Training & in teaching the soft skills that will enable your people to advance their capabilities to serve your customers.

References :

1) Ajay R. Tengse (2015) Soft Skills, Orient BlackSwan, Hyderabad .pp.1-3.
2) Coate,Dennis E. People skills training: are you getting a return on your investment: Retrieved from: http;//www.praxisconsulting.org/peoples skills.pdf on July 2011.
3) Kumar Sanjy & Sibngh, Pushplata (2011) . Communication Skills. OUP India, New Delhi.
4) Mahida, A.C. Communication Skill. Retrieved from: http://chintanmahida.tripod.com.. On 11th July 2013.
5) Schulz, Bernd (2008) The Importance of Soft Skills: Education beyond academic knowledge. Journal of Language & Communication.
6) Wikipedia : www.en.wikipedia.com

■■■

महानुभाव साहित्यातील पद्यग्रंथःसातीग्रंथ

सहयोगी प्राध्यापक : डॉ.विनोद अवधूतराव कोकणे
मराठी विभाग
जे.डी.पाटील सांगळूदकर महाविद्यालय, दर्यापूर ,जि.अमरावती.

प्रस्तावना :

इ.स.बाराव्या शतकात यादवराजांच्या कारकीर्दीत महाराष्ट्रात महानुभाव पंथ उदयास आला. सामान्यांना त्यांच्या भाषेत मोक्षमार्ग सुलभ करून सांगणारे जैन, नाथ, लिंगायत, आदी पंथ यापूर्वीच प्रस्थापित झाले होते. या काळात कर्मकांडाचे प्रस्थ वाढून सकाम भक्तीचे बंड माजले होत. सर्वांसाठी खुल्या असणाऱ्या महानुभाव पंथाने जातिनिरपेक्षतेचा आणि अहिंसा तत्त्वाचा पुरस्कार केला.परंतु प्रत्येक धर्म ,पंथ व संप्रदाय हा वेगवेगळया विचाराने पुढे येत होता .ज्यामध्ये कमालीची श्रद्धा.अंधश्रद्धा,रूढी.परंपरा,देव.देवता यावर विशेष भर देण्यात आलेला होता. याच काळाचे शतकाच्या अखेरीस महाराष्ट्रात संतसाहित्याची चळवळ सुरु झाली असली तरी त्याही अगोदर महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्रीचक्रधरस्वामी यांनी महानुभाव पंथाचा पाया रोवलेला दिसून येतो .श्री चक्रधरस्वामी यांनी आपल्या अनुयायांना "महाराष्ट्री असावे "असा दंडक घालून दिला होता. महानुभाव पंथ हा महाराष्ट्रात उगम पावलेला असला तरी त्याचा प्रसार उत्तर भारतात,पंजाब आणि काश्मिरपर्यंत झालेला दिसून येतो.उत्तरेकडे या संप्रदायाला 'जय.ष्णी पंथ 'असे म्हटले जाते. आजही या संप्रदायाच्या समाजवादी व चातुर्वण्यविरोधी विचारसरणीमुळे मोठया प्रमाणात अनुयायी लाभले. महानुभाव संप्रदायाचे प्रवर्तक व अवतारस्वरूप श्री चक्रधरस्वामी यांनी बाराव्या.तेराव्या शतकात आपल्या संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानाची वैशिष्ट्ये सूत्ररूपाने 'दृष्टान्तपाठ' या ग्रंथात सांगितली. या ग्रंथावरील भाष्ये अनेक महानुभाव संतकवींनी व भाष्यकारांनी केली. हा इतिहासही महानुभाव साहित्याचे वेगळपण सिद्ध करणारा आहे. या संप्रदायातील अनेक भाष्यकार संस्.त,विद्वान आणि त्यांनी आपले भाष्यग्रंथ चक्रधरस्वामींच्या आदेशानुसार लोकभाषा मराठीतून लेखन केलेले आहे.

महाराष्ट्रातील यादवकाळात,सुमारे १३ व्या शतकात महानुभाव हा अत्यंत लोकप्रिय पंथ होता. या पंथाची स्थापना करणाऱ्या चक्रधरस्वामींना लोक 'पंच.ष्णां'पैकी एक अवतार मानीत असत. या पंथांची वैदिक धर्मावर श्रद्धा नसली तरी त्याबद्दल स्वामींना आस्था होती. एक सामाजिक गरज म्हणून चातुर्वण्यावर महानुभावांचा विश्वास आहे. मात्र तत्त्व म्हणून ते जातिभेद, स्त्री.पुरुष भेद मानीत नाहीत. ते .ष्णाचे पाच अवतार झाले असे मानतात. ते भक्तिमार्गी असून काही नियम पाळतात. महानुभाव पंथाने एक सांकेतिक लिपी शोधून काढली. ती नऊ प्रकाराने लिहिता येते. त्यामुळे मराठी भाषेवर महानुभावांचे फार मोठे उपकार आहेत. तसेच त्यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानात मोलाची भर घातली आहे. त्यांचे सूत्रपाठ,सातीग्रंथ, आख्यानकाव्य, साधनाग्रंथ, टीकाग्रंथ आणि भाष्यग्रंथ अत्यंत मोलाचे आणि महत्त्वाचे असे आहेत.

चक्रधरांच्या वैदिक धर्माहून आणि लोकरूढीहून वेगळ्या शिकवणीमुळे तत्कालीन सनातनी प्रतिष्ठितांकडून त्यांना प्रचंड विरोध झाला व त्यांना नाहीसे करण्याचे अनेक प्रयत्न झाले.परंतु या कार्यात कर्मठ लोकाना यश आले नाही. कारण स्वतः चक्रधरस्वामी परमेश्वर अवतार होते .त्यांना महाराष्ट्राबद्दल व मराठी भाषेबद्दल विशेष अभिमान होता .त्यांच्या या भावनेचा आदर पंथियांना होता.म्हणून महानुभावांच्या मराठीविषयक आत्मियतेच्या भावनेमुळे या पंथातील व्यक्तींनी

विविध वाङ्मयप्रकारांत रचना करून मराठी साहित्य समृद्ध केले आहे. स्मृति.संकलनात्मक गद्य चरित्र.वाङ्मय ही या पंथाची मराठी साहित्यास लाभलेली महत्त्वाची देणगी आहे .महानुभाव वाङ्मयात चरित्रे, सूत्रवाङ्मय, टीकावाङ्मय, न्याय. व्याकरणादी शास्त्रे, क्षेत्र व व्यक्तिमहात्मवर्णने,स्तोत्रे इ. प्रकारचा समावेश आहे. निरनिराळ्या काळात महानुभाव पंथातील प्रतिभासंपन्न कवींनी लिहिलेल्या सात काव्यांना 'सातीग्रंथ' असे म्हटले जाते. यात नरेंद्रांचे 'रुक्मणीस्वयंवर'या भास्करभट्ट बोरीकरांचे 'शिशुपालवध'व 'उद्धवगीता'. दामोदर पंडितांचा,'वछाहरण', रवळोव्यास.त,'सैह्याद्रिवर्णन', पंडित विश्वनाथ बाळापूरकर यांचा 'ज्ञानप्रबोध' आणि पंडित नारायण व्यास बहाळिये यांचे 'ऋद्धिपूरवर्णन' यांचा समावेश होतो. हे सातीग्रंथ परमार्गाच्या परंपरेने मान्य केलेले आहेत. श्रीचक्रधर व श्रीगोविंदप्रभू या ईश्वरावतारांच्या लीळा त्यांच्या भक्तांकडून मिळवून म्हाइंभट्टांनी चक्रधरांच्या जीवनावरील लीळाचरित्र आणि गोविंदप्रभूंच्या जीवनावरील 'ऋद्धिपूरचरित्र'हे चरित्रग्रंथ तयार केले आणि पंथियांच्या नित्यस्मरणाची मोठी सोय केली. केसोबासांनी लीळाचरित्रातील काही लीळा निवडून त्या संस्.त भाषेत पद्यबद्ध केल्या व आपला 'रत्नमालास्तोत्र'ग्रंथ निर्माण केला. नागदेवांच्या जीवनावरील 'स्मृतिस्थळ' हा चरित्रग्रंथ प्रथम नरेंद्र व परशरामबासांनी तयार केला असे म्हणतात. पुढे त्याचे मालोबास व गुर्जर शिवबास यांनी संस्करण केले. केशवराज सूरी यांनी सिद्धान्तसूत्रपाठ आणि दृष्टान्तपाठ हे पंथीय तत्त्वज्ञान विशद करणारे ग्रंथ तयार केले.

महानुभाव साहित्यातील पद्यग्रंथःसातीग्रंथ.

महानुभाव पंथाचे संस्थापक चक्रधर हे स्वतः गुजराती भाषिक असले, तरी ते मराठी भाषा अस्खलित बोलत. आपल्या तत्त्वज्ञानाचा मराठी या लोकभाषेत त्यांनी प्रचार केला. त्यांचा हा दृष्टिकोण पंथाचे आचार्य नागदेवाचार्य यांनी कटाक्षाने आचरणात आणला. त्यामुळे केशिराजांसारख्या संस्.तज्ञ शिष्यांकडून त्यांनी मराठी भाषेत ग्रंथरचना करवून घेतली, "नको गा केशवदेयाः येणें, माझिया स्वामीचा सामान्य परिवारू नागवैस कीः किंवा 'तुमचा अस्मात् मी नेणे गा :मज श्रीचक्रधरे निरुपल्ली मऱ्हाटी : तियाचि पुसा :" (स्मृ. स्थ. १५, ६६).चक्रधर.नागदेवांच्या शिष्यवर्गात पारंपरिक संस्.त पठडीत तयार झालेले शिष्य असल्याने त्यांची ग्रंथरचना संस्.त वाङ्मयाच्या वळणावर गेली असून त्यांच्या भाषेवर संस्.त भाषेचा फार मोठा प्रभाव आहे. महानुभाव पंथाचे या वैविध्यपूर्ण वाङ्मयाची विभागणी (१) चरित्रग्रंथ, (१) सूत्रग्रंथ, (३) साती (काव्य) ग्रंथ, (४) भाष्यग्रंथ, (5) साधनग्रंथ, (६) तात्त्विक ग्रंथ, (७) गीता टीका, (8) आख्यानक काव्ये, (9) स्थलवर्णनपर ग्रंथ, (१०) इतिहासग्रंथ, (११) स्फुटरचना अशा प्रकारांत करता येईल.

महानुभाव साहित्यातील खास महत्त्वाचे असलेले सात पद्यग्रंथ महानुभाव पंथीयांच्या दृष्टीने महत्त्व पावलेले हे ग्रंथ महानुभावीय कविंच्या अंतःकरणातील भक्ति.भावनेतूनच निर्माण होऊन आराध्याच्या लीळास्मरणासाठी आणि पंथीय मत प्रतिपादनासाठी लिहिले गेले असले, तरी त्यांचे कर्ते व्युत्पन्न पंडित असल्याने या सातही ग्रंथांना त्यांनी आपापल्या परीने काव्याचा साज चढविला आहे.हे सातीग्रंथ एकाच काळातील नसून सव्वाशे वर्षांच्या कालावधीत त्यांची निर्मिती झाली. पंच. ष्णांविषयी निस्सीम भक्ती ही त्यांची निर्मिती प्रेरणा आहे. विषयांचे स्वरूप भिन्न असूनही योगायोगाने त्यांची मोट एकत्र बांधली गेली आहे.

महानुभाव पंथाचे सातीग्रंथ :.

१. रुक्मिणीस्वयंवर (नरेंद्र, 1293)

९ शिशुपाळवध (भास्करभट्ट बोरीकर, १३१९)

३. उद्धवगीता (भास्करभट्ट बोरीकर, १३१३)

४. वछाहरण (दामोदरपंडित, १३१६)

५. सह्याद्रि.माहात्म्य (रवळोबास, १३५६)

६. ऋद्धिपुरवर्णन (नारो बहाळिए, 1418)

७. ज्ञानप्रबोध (पं.विश्वनाथ बाळापूरकर,1418)

महानुभाव साहित्यामध्ये सातीग्रंथांना अनन्य साधारण असे महत्व आहे .महानुभावांचे हे सातीग्रंथ मराठी भाषा रचनेचा आदर्श नमुना आहे . यातील रुक्मिणीस्वयंवर, शिशुपाळवध, उद्धवगीता व वछाहरण यांना भागवताचा आधार आहे. सह्याद्रि.महात्म्य व ऋद्धिपुरवर्णन स्वतंत्र आहेत. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस महानुभाव वाङ्मयाच्या मुद्रणाला व प्रकाशनाला विदर्भात प्रारंभ झाला. 'ज्ञानप्रबोध' हा साती ग्रंथांमधील छापला गेलेला पहिला ग्रंथ होय.मराठी साहित्यातील या काव्यरूपी सप्तर्षींनी श्रीचक्रधरोक्त पंथावर वाटचाल करणाऱ्या पथिकाचा मार्ग तर उजळलाच पण पंथियेतर रसिकांनासुद्धा साहित्याचे समाधान मिळवून दिले. अभिव्यक्तीतील पारंपरिकता हे सातीग्रंथांचे मोठे नैपुण्य आहे. सर्व काव्यंरचनेमध्ये साचेबंदपणा आढळतो. पंथनिष्ठा व चक्रधरभक्ती ही मात्र समान आहे. यातील लेखनाची वर्णनशैलीची ढब ठरून गेल्यासारखी आहे. श्री मूर्तिवर्णनात सर्वत्र सारखेपणा आहे.याचे सविस्तर विवेचन केल्यास त्याचा बोध होण्यास हातभार लागेल.

१.रुक्मिणीस्वयंवर (नरेंद्र, 1293)

महानुभाव पंथामध्ये रुक्मिणी स्वयंवर काव्याला महाकाव्याचा साज चढविणाऱ्या नरेन्द्राच्या चरित्राची माहिती खूप कमी प्रमाणात मिळत असली तरी नरेंद्र अयाचित असे त्यांचे नाव असावे .त्याना साल व नृसिह हे बंधू होते.हे तिघेही रामदेवराय यादवाच्या दरबारात राजकवी होते .त्यावेळी महानुभाव पंथ उदयास आलेला होता.महानुभाव पंथाचे नेतुत्त्व नागदेवाचार्य यांचेकडे होते.श्री चक्रधर स्वामी यांचे उत्तरपंथाकडे गमन झाले होते.यासंबधी एक आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. "नरेंद्र कवीःसाल कविःनृसिह कविःहे तिघे भाऊःनृसिह कविनःनलोपाख्यान केले :सालकवि रामायण केलेःते आपुल्लाले रामदेव रायापुढे म्हणितले तेथ नरेंद्र कवी बैसले होतेःतयासी भटाबासापासौनी श्रावण होतेःएवढे आईकौनी म्हणितलेःऐसा द्वारकेचा राम्हातु वर्णिताते तरि तुमचेया पापा पुरश्चरण होतेःऐसा राया देखता रायादेखता निभर्षिले :तव येही म्हणितले : तुम्ही एक कवित्व करा :मां तुमची युक्ति पाहोःमग नरेंद्राबासी तेसळेआठरासाते 'रुक्मिणीस्वयंवर'ग्रंथु केला."अशी ही माहितीपूर्ण आख्यायिका स्मुतीस्थळामध्ये येते.पुढे जाऊन नरेंद्राला नागदेवाचार्यामुळे श्री.ष्ण भक्तीविषयी आसक्ती निर्माण होते.नागदेव हे महानुभाव होते .त्यांचे दैवत श्री.ष्ण असल्याने नागदेवाच्या भेटीमुळेच नरेंद्रही श्री.ष्ण भक्तीकडे आ.ष्ट झालेला दिसून येतो. नरेंद्र हा स्वाभिमानी कवी आहे.आपल्या काव्याचे कर्तुत्त्व त्यांनी आपल्या काव्याचे कर्तुत्त्व रामदेवरायास दिले असते तर तो खूप श्रीमंत झाला असता,परंतु पैशापुढे मोहाने आपला स्वाभिमान त्यांनी विकला नाही. कवी नरेंद्राने लिहिलेल्या 'रुक्मिणीस्वयंवराचा 'मोह राजास होतो.परंतु नरेंद्राचे स्वाभिमानाचे उद्गार ऐकल्यावर रामदेवराय त्यास म्हणतो , "हा ग्रंथ आमच्या दप्तरी राहू द्या ."राजाच्या या म्हणण्याने नरेंद्र लगेच सावध होतो. त्याचवेळी त्याला उक्ती सुचते व राजास म्हणतो, "हा ग्रंथ अशुद्ध आहे,तो शुद्ध करतो आणि मग तुमच्या दप्तरी ठेवा."असे सांगून तो ग्रंथ घरी घेऊन जातो .आपल्या ग्रंथाची तेथून सुटका करतो,आणि आपले दोन बंधू साल व नृसिह यांच्या साह्याने नऊशे ओव्या

लिहून काढतो.तेवढ्यात रामदेवरायाचे सेवक घरी येतात व नरेंद्राचा मूळ ग्रंथ घेऊन जातात .ज्या ग्रंथात त्याने आपली सर्व प्रतिभा ओतली होती.तो मूळ ग्रंथ राजाकडे नेला जातो.त्याचे प्रचंड दु:ख नरेंद्राला होते.त्यांनतर त्या तिघा बंधूनी एका रात्रीमध्ये कसेबसे लिहून काढलेले अर्ध काव्य नरेंद्र वाचवू शकला.तेवढेच काव्य घेऊन तो नागदेवाचार्य यांचेकडे जातो. तेथे तो सन्यास स्वीकारतो.हा अर्धाच ग्रंथ महानुभाव पंथात सामील होतो.नरेंद्राचा हा 879 ओव्यांचा अपूर्ण ग्रंथ अभ्यासकांना मिळतो.महानुभाव पंथामध्ये नरेंद्राचे रुक्मिणी स्वयंवर 'नरीन्द्र'म्हणजे 'नरेंद्र'या नावाने ओळखतात.याशिवाय 'सातीग्रंथाच्या 'टीपमध्ये 'नरेंद्रबासाही केला म्हणौनी मार्ग नरीन्द्र ऐसे म्हणे 'असा उल्लेख आलेला आहे,म्हणून असे म्हटले जाते ,नरेंद्राचे 'रुक्मिणीस्वयंवर'हे संस्:त महाकाव्याच्या धर्तीचे मराठीतले पहिले महाकाव्य होय.महानुभाव पंथात दाखल झालेल्या नरेंद्र कवीचा हा नऊशे ओव्यांचा अपुरा ग्रंथ महानुभावांनी सांकेतिक लिपीबद्ध केला. महानुभाव पंथाने पवित्र मानलेल्या सात ग्रंथांपैकी नरेंद्र कवीचा हा ग्रंथ आहे.

एकंदरपणे,रुक्मिणीस्वयंवराची मूळ कथा व्यासांनी रचलेल्या महाभारतात आहे. त्यांनी नंतर ती भागवतात आणून फुलवली. पद्मपुराणातही ती आली. आद्य पुराणिक शुकमुनींनी भागवताचे गायन करताना ती कथा जनमानसात नेली,आणि त्याच कथेवर नरेंद्र कवीने रुक्मिणीस्वयंवर हे रसाळ काव्य रचले.

९ शिशुपाळवध (भास्करभट्ट बोरीकर, १३१३)

'शिशुपाळवध'हा भास्करभट्ट बोरीकर यांचा'सातीग्रंथा'पैकी एक ग्रंथ आहे.या ग्रंथाचे लेखक भास्करभट्ट बोरीकर हे मुळचे बोरी या गावाचे भानुभट आहेत.महानुभाव पंथाचे आचार्य नागदेवाचार्य यांच्या भेटीनंतर महानुभाव पंथामध्ये सामील झाले.त्यांनाच 'कवीश्वर'असेही म्हटले जात होते.मुळात पंडित,वादपटू,आणि कवित्व हे गुण त्यांचेकडे मुळात होतेच.तसेच त्याना पुराण सांगण्याची खूप हौस होती.त्यांच्या कथन शैलीमुळे सगळे श्रोते भारावून जात होते.त्यांनी आपल्या कार्यकाळात अनेक ग्रंथाची रचना केलेली आहे.त्यामध्ये शिशुपाळवध, एकादशस्कंध, उध्दवगीता,नरवीलापस्त्रोत,संस्:त पुजावसर,चालीसांख्यस्त्रोत्र,मुर्तीवर्णनस्तोत्र,श्रीयास्टक, विरहास्क,जयास्टक,मराठी पुजावसर,आदी ग्रंथांची रचना केलेली आहे .

'शिशुपाळवध' या ग्रंथाचा रचनाकाळ हा शके 1235 हा आहे .या ग्रंथामध्ये 1087 ओव्या असून महाभारताच्या सभापर्वात आणि भागवताच्या दशमस्कंधात शिशुपाळवधाची कथा आहे,पण भास्करभट्ट केवळ आधारांवरच अवलंबून नाहीत. माघ, जयदेव, कालिदास हे भास्करभटांचे आदर्श होतः देखौनि महाकवींचा पंथु: मज होतसे मनोरथु:विरक्ती व भक्तीपेक्षा शृंगाराचेच संस्कार या ग्रंथात अधिक आढळतात. साहित्याचेनि परिमळेः शृंगाराचेनि मेळेः प्रबंध होति मातावळेः कविजनांचेः असे भास्कराने म्हटलेले आहे. भास्कराने लिहिलेल्या या ओवीतच त्याचा साहित्यविषयक . दृष्टिकोन प्रतिबिंबित झाला आहे. नव्हे त्याचे प्रात्यक्षिक 'शिशुपाळवधा'त करून आपला प्रबंध शृंगाराने 'मातावळा' बनवला आहे. सभावर्णन, निसर्गवर्णन, युद्धवर्णन, जलक्रीडावर्णन, विरहवर्णन, द्वारकावर्णन या पद्यात आढळतात. महानुभाव पंथाचे बाईदेवबास यांनी या ग्रंथाचा गौरव केलेला आहे.भक्ती, वीर, श्रृंगार, अशा रसांचा वापर त्यांनी केलेला आहे ,असे असले तरीही त्यांनी श्रृंगार रसाला अधिक प्राधान्य दिलेले आहे.हा ग्रंथ सुंदर रचण्याचा सुरुवातीला आव आणलेला दिसतो परंतु संयम व औचित्य विचार यांचे वावडे असल्याने ही रचना काव्य शृंगारात अधिक रमते,म्हणून त्यांना श्रृंगारीया कवी असे म्हटले जाते .यासंबधी

बाईदेवबास म्हणतात 'ग्रंथु निका जालारूपरि निवृत्तीजोगा नव्हेची:' असे वर्णन महानुभाव पंथामध्ये आलेले आहे.

३. उद्धवगीता (भास्करभट्ट बोरीकर, १३१३)

'उद्धवगीता' हा महानुभावांच्या सातीग्रंथांपैकी एक ग्रंथ आहे . या ग्रंथाचे रचनाकर्ते भास्करभट्ट बोरीकर हे असून त्यांनी शिशुपाळ वधानंतर एकादशस्कंध / उध्दवगीता हा ग्रंथ लिहिलेला आहे . भागवताच्या संस्.त एकादशस्कंधावरील मराठीतील ही पहिली टीका म्हणजे भास्करभट्टाचां 'उद्धवगीता' म्हणजे .ष्णाने उद्धवाला केलेला उपदेश किंवा सांगितलेली गीता होय. मूळ स्रोतातील 1387 श्लोकांचा संक्षेप 827 ओव्यांमध्ये भास्कराने केला आहे. श्री.ष्ण.उद्धव संवाद असा या पद्याचा स्वरूपविशेष आहे. श्री.ष्णाने उद्धवाला वैराग्य ज्ञानभक्ती यांचे रहस्य सांगितले आहे त्याचे निरुपण करण्यासाठी हा ग्रंथ रचला गेला आहे. उद्धव श्री.ष्ण भक्ती,विरह याची उत्कट प्रतिती येते. 'शिशुपाळवध' या पद्यात शृंगाराचे मेळे जमविणारा कवीच इथे शांतरस आणतो.यातील शृंगार वगळला तर हा ग्रंथ अतिशय सुंदर बनलेला आहे.या ग्रंथामध्ये महानुभाव पंथाचे द्वैती तत्वज्ञान सांगताना यामध्येच अद्वैती तत्त्वज्ञान आलेले दिसून येते.

४. वछाहरण (दामोदरपंडित, १३१६)

'वछाहरण' हा ग्रंथ महानुभाव पंथाच्या सातीग्रंथांपैकी एक असा ग्रंथ आहे .या ग्रंथाचे रचनाकार दामोदर पंडित हे आहेत.दामोधर पंडितासारख्या एका अधिकारी व्यक्तीने हा ग्रंथ लिहिलेला आहे. दामोधर पंडितांची पत्नी हिराइसा हिच्या पुढाकाराने त्यांनी महानुभाव पंथाचे आचार्य नागदेवाचार्य यांचेकडून महानुभाव पंथाची संन्यास दीक्षा घेतली.दामोधर पंडित यांचे संस्.त भाषेवर विशेष प्रभुत्व होते तसेच ते संस्.त चे विद्वान पंडित होते.त्यांच्या या कर्तुत्वगुणामुळे नागदेवाचार्य याना ते केसोबासासारखे आपले 'डोळे'वाटतात .भागवताच्या दशमस्कंधाच्या १९, १३, १४ व्या अध्यायावर याची कथा घेतलेली आहे. यामध्ये सुमारे 500 ओव्या असून सूत्रपाठासारख्या तांत्रिक ग्रंथापेक्षा, पंथप्रचार ललितकाव्याद्वाराच अधिक प्रमाणात व सुलभतेने होईल, हे ध्यानी घेऊन दामोदर पंडिताने ही कथा निवडली आहे. ब्रह्मदेवाकडून वत्सांचे हरण व श्री.ष्णाकडून त्याचे गर्वहरण व श्री.ष्णस्तवन हा काव्यविषय आहे. दामोदरपंडिताचा कवित्वाचा विलास वृंदावनवर्णन, यमुनावर्णन, श्री.ष्णमूर्तीवर्णन यांमधून प्रकर्षाने जाणवतो. श्री.ष्णवर्णन आणि पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रचार हे दुहेरी कार्य दामोदरांनी साधले आहे. त्यांना परमेश्वरावर गीत आळवण्याची विशेष आवड होती.परंतु महानुभाव पंथामध्ये चक्रधरस्वामींच्या आचार सूत्रात गाण्याला बंदी होती.तरी सुद्धा नागदेवाचार्य त्याना गाण्यास परवानगी देतात.कारण त्यांच्या गाण्यात परमेश्वराचे पूजन असे,खरे तर वच्छाहरणामुळे त्यांचे नाव सर्वत्र प्रसिद्ध झाले.ते स्वत:श्री.ष्ण भक्त असल्याने ज्ञान.भक्ती आणि काव्य यांचा मिलाप झाला आहे .मुळात .ष्णभक्ती हाच त्यांच्या ग्रंथलेखनाचा मुळ उद्देश दिसून येतो .

5.सह्याद्रि.माहात्म्य (रवळोबास, 1356)

'सैह्याद्री.माहात्म्य' किंवा'सैह्याद्रवर्णन' हा महानुभाव पंथाचा सातीग्रंथांपैकी एक ग्रंथ आहे .या ग्रंथाचे मुळ लेखक व रचनाकार रवळोबास हे आहेत . प्रस्तुत काव्यात सह्याद्रीवर वास्तव्य करणाऱ्याव त्यांचे क्रीडास्थान असलेल्या श्रीदत्तात्रेय प्रभूंचे चरित्र वर्णन करण्यात आलेले आहे. या ग्रंथांचे सुरुवातीला आपल्या पूर्वजांचा उल्लेख केलेला असून त्यात त्यांनी आपली गुरुपरंपरा सांगितली आहे .या गुरु परंपरेमध्ये उपाध्ये आम्नायाची असल्याचे सांगितले जाते.मुळचे राघव हे त्यांचे नाव असते परंतु महानुभाव पंथामध्ये त्यांना रवळोबास या नावाने ओळखले जाते .मुळात रवळोबास हे

'पाथरी' या गावाचे असतात म्हणून त्यांना पाथरीकर असेही म्हटले जात होते.त्यांनी 'सह्याद्रीवर्णन 'व 'नामाचे दहा ठाय 'असे लेखन केलेले आहे.त्यासोबतच 'सकाळी'या लिपीची निर्मिती रवळोबासानी केलेली आहे.

'सह्याद्रीवर्णन' या ग्रंथात एकूण 517 ओव्या असून हा ग्रंथ शके 1275 मध्ये लिहिला गेला आहे . या ग्रंथाचे नावावरून यामध्ये स्थल वर्णन असावे असे वाटते परंतु सह्याद्री मध्ये राहणाऱ्या दत्तात्रयाचे वर्णन कवी यामधून करतो. परंतु तरीही या ग्रंथाला अवतारी पुरुषाचे नाव न देता त्यांच्या आठवणी ज्या ठिकाणाशी संबधित आहेत ,त्या ठिकाणाचे नाव दिले आहे.ज्याप्रमाणे 'मातापूर' म्हणजे माहूर येथे श्री दत्तात्रयाचे राहण्याचे ठिकाण आहे. 'सह्याद्रीवर्णन' हा महानुभावीय पण दत्त सम्प्रदांयाचा पहिला ग्रंथ आहे असे म्हटले जाते.या ग्रंथ रचनेमध्ये श्री दत्तात्रयासोबतच श्री चक्रधरस्वामी यांचेही वर्णन या ग्रंथात रवळोबासानी केलेले आहे.तसेच श्री चक्रधरस्वामींचे अवतारकार्य व त्याच्या अनुषंगाने कवीचे आत्मनिवेदनही या काव्यात आलेले आहे. किंबहुना ह्या दुसऱ्याविषयालाच या काव्यात अधिकीची जागा मिळाली आहे. महानुभावांच्या साती ग्रंथापैकी सह्याद्रिवर्णन असलेले हे पहिलेच सर्वस्वी स्वतंत्र असे काव्य आहे, असे अ. ना. देशपांडे यांनी म्हटलेले आहे. सह्यादि महात्म्यच्या एकाहून अधिक पोथ्या उपलब्ध आहेत. 'सह्याद्रीवर्णन' या ग्रंथाचे सुरुवातीला काव्यारंभी श्रीदत्तात्रेयांना वंदन करता चक्रपाणि यांनाच केले आहे. श्रीदत्तात्रेय,श्रीचक्रपाणी .श्रीगोविंदप्रभु,श्रीचक्रधर अशी ती परंपरा आहे. सैह्याद्रवर्णनातून व्यक्त होणारे श्रीदत्ताचे स्वरूप एकमुखी दत्ताचे आहे. तर श्रीनृसिंहसरस्वतींची त्रिमुखी दत्त ही परंपरा दत्त संप्रदायाची एक वेगळी शाखा आहे.सह्याद्रीवर्णन काव्यातील सह्याद्री म्हणजे माहूरचा डोंगर आहे.हा माहूर डोंगर महाराष्ट्रातील अजिंठा या डोंगर रांगेची एक शाखा आहे. त्याला पूर्वी'सह्य'असे म्हणत असत. पश्चिम घाटावरील सह्याद्री डोंगराशी या काव्यातील सह्याद्रीचा काही एक संबंध नाही. मुळात सह्याद्रीवर्णन हे काव्य, कवीचे वर्णनचातुर्य, त्याची प्रतिभासृष्टी आणि काव्यातला रसाविष्कार या दृष्टीने वाचले तर, रवळोबास हे एक प्रतिभावंत कवी होते असे प्रत्ययास येते.

६. ऋद्धिपुरवर्णन (नारो बहाळिए, 1418)

ऋद्धिपुरवर्णन' हा महानुभाव पंथाच्या साती ग्रंथांपैकी एक ग्रंथ आहे . या ग्रंथाचे लेखक व रचनाकार नारोबास (नारो बहाळिए)हे आहेत. नारायणबासाचे मूळ गाव खानदेशातील 'बहाळ' हे आहे म्हणून त्यांना नारायण बहाळीये असे म्हणतात.नारायणबासानी आपल्या पूर्व आयुष्यात हिंसामार्ग धरलेला होता.त्याचा त्यांना नंतर त्याचे दुःख झाले.महानुभाव पंथाचे मालोबास यांची भेट झाल्यावर ते या महानुभाव पंथाचे अनुसरण करतात.त्यानंतर पं.विश्वनाथ व नारायणबास यांना एकमेकांच्या कवित्व शक्तीचा प्रत्यय येतो व त्यातून या दोघांनी 'ज्ञानप्रबोध ' आणि 'रिद्धपूरवर्णन'या दोन ग्रंथांची निर्मिती झाली असे म्हटले जाते.या ग्रंथाचा रचनाकाल १४ वे शतक असा गृहीत धरला जातो.तरी साधारणपणे ई.स.1418 हा कालखंड मानला जातो.महानुभाव पंथाचे तीर्थक्षेत्र रिद्धपूर हे आहे .याशिवाय महानुभाव पंथाचे चवथे .ष्ण गोविन्द्प्रभू यांचा अवतार याच गावी झालेला असून महानुभाव पंथाचे संस्थापक चक्रधरस्वामी यांनी शक्ती स्वीकार याच ठिकाणी केलेला आहे.महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्री चक्रधरस्वामी यांचे प्रयानानंतर पंथाचे आचार्य नागदेवाचार्यासह सर्व शिष्य परिवार रिद्धपूर येथेच येतो,म्हणून रिद्धपूरला महानुभाव पंथाची काशी मानतात. रिद्धपूरला लाभलेला परिसर,तेथील देवळे,राजमहाल,पडशाला,महाद्वार,उंबरठा,ओटा,मर्दनास्थान,भोजनस्थान,इत्यादीची वर्णने या ग्रंथात आढळतात.या ग्रंथाचे लेखनात लेखकाचे भावनेचा धागा अतूट असा आहे,आणि लेखकाने या ग्रंथामध्ये खूप जिव्हाळ्याने लेखन केलेले आहे .

यासोबतच या ग्रंथामध्ये अनेक ठिकाणी गोविन्द्प्रभूच्या मूर्तीचे चित्रण आलेले आहे,तसेच त्यांची वेधशक्तीचे वर्णन आलेले आहे.पाठीवर थाप मारून मोक्ष देण्याचे त्यांचे सामर्थ विलक्षण असे आहे .अश्याप्रकारे गोविंदप्रभूंचे अवतारकार्य ऋद्धिपुरात पार पडले व त्याचे वर्णन या ग्रंथात विस्ताराने आलेले आहे.या ग्रंथाचे लेखनास कवीच्या सहृदयत्वाची, आर्ततेची व भक्तिभावाची बैठक काव्यास सार्थकी लागली आहे असे म्हटले जाते.

७. ज्ञानप्रबोध (पं. विश्वनाथ बाळापूरकर, 1418)

'ज्ञानप्रबोध' हा महानुभाव पंथाच्या साती ग्रंथांपैकी एक ग्रंथ आहे.या ग्रंथाचे लेखक व रचनाकार पं. विश्वनाथ बाळापुरकर हे आहेत .'ज्ञानप्रबोध' या ग्रंथाचे सुरुवातीलाच पं.विश्वनाथ यांनी आपली गुरुपरंपरा सांगितली आहे .मुनी कमळाकर हे त्यांचे ज्ञानगुरु तर अचळ शिवराज हे त्यांचे दीक्षागुरु होते. 'ज्ञानप्रबोध'या ग्रंथात लेखकाच्या जीवनाचे प्रतिबिंब पडले आहे असे दिसून येते.या ग्रंथांचे लेखकाने गुरुची सेवा व परमार्थसाधन यात सर्व आयुष्य घालविलेले दिसून येते.मुळात 'ज्ञानप्रबोध'व 'ऋद्धिपुरवर्णन'हे दोनही ग्रंथ एकाच ठिकाणी व एकाच वेळी लिहिलेले ग्रंथ आहेत.त्याकाळात ग्रंथाचे लेखन हे भक्तीचे साधन मानले जात होते.गीतेच्या तेराव्या अध्यायातील ७ ते ११ या श्लोकांवरील भाष्य वा निरुपण या ग्रंथात आलेले आहे. श्री चक्रधरोक्त मोक्षमार्गाचे निरुपण करणे हे या कवीचे उद्दिष्ट होते.'ज्ञानप्रबोध' या ग्रंथात बाराशे ओव्या असून काव्याची बैठक ही पारमार्थिक स्वरूपाची आहे. या ग्रंथाचे ग्रंथनिर्मितीकडे कवीने भक्तीचे एक साधन म्हणून पाहिलेले आहे.म्हणून यात काव्य व तत्त्वज्ञान यांचा उत्ष्ट संगम,वैराग्याची व भक्तीची शिकवण या ग्रंथात पदोपदी आलेली आहे.तसेच चक्रधरस्वामी यांनी सांगितलेल्या मोक्षमार्गाचे निरुपण या ग्रंथामध्ये पं.विश्वनाथ करताना दिसतात.या ग्रंथामध ून ज्ञान हा मोक्षमार्गाचा पाया तर वैराग्यभक्ती हा त्याचा कळस असल्याचे ते यामधून सांगतात.भगवदगीतेतील श्लोकांच्या आधारे ज्ञानाची व अज्ञानाची लक्षणे ते या ग्रंथातून पटवून देतात.वास्तविकतः विशुद्ध भक्तिकाव्य निर्माण करणे हाच या ग्रंथ लेखनाचा मुळ पाया आहे असे दिसून येते.काही अपवाद वगळता 'ज्ञानप्रबोध' हा सातीग्रंथातील स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

सारांश :.

महानुभाव पंथ हा महाराष्ट्रामध्ये ई.स.बाराव्या शतकाच्या अखेरीस महानुभाव पंथाचे संस्थापक चक्रधर स्वामी यांनी स्थापन केलेला आहे.ज्या काळामध्ये महानुभाव पंथाची स्थापना झाली त्याकाळात विविध धर्म ,पंथ व संप्रदाय उदयास येत होते.प्रत्येक धर्म ,पंथ हे धार्मिक रूढींवर आधारित होते.अशाकाळात चक्रधरानी जीवनविषयक तत्त्वज्ञान समाजापर्यंत पोहोचविण्यासाठी मार्गक्रमण केलेले आहे .श्री चक्रधरस्वामी यांचे गमनानंतर पंथाचे आचार्य नागदेवाचार्य यांनी ही धुरा अत्यंत प्रामाणिकपणे व सक्षमपणे सांभाळली आहे. महानुभाव पंथाने पहिल्या प्रथम मराठी भाषेतूनतून लेखन केलेले आहे. पंथाचे अनेक ग्रंथ हे तत्त्वज्ञानपर असून त्यातून त्यांनी महानुभावीय चक्रधरोक्त सूत्र पटवून दिलेले आहे.त्यातही बरेचसे लेखक हे प्रज्ञावान व विद्वान पंडित आहेत.ज्यांनी अथक परीश्रमातून निर्माण केलेले आहे.महानुभावीय पद्य वाघ्मयात सातीग्रंथांना अनन्यसाधारण असे महत्व आहे.यामध्ये नरेंद्राचे 'रुक्मिणीस्वयंवर',भास्करभट्ट बोरीकर यांचे 'शिशुपाळवध'व 'उद्धवगीता',दामोधर पंडित यांचा 'वच्छाहरण' ,रावळोबास यांचा 'सह्याद्रीवर्णन',विश्वनाथबास यांचा 'ज्ञानप्रबोध ',आणि नारायणबास यांचा 'ऋद्धिपुरवर्णन',हे काव्य खूप महत्वाचे असे आहेत.

निष्कर्ष :

१. महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्री चक्रधरस्वामी यांनी महानुभाव पंथाची स्थापना केल्यानंतर त्यांच्या प्रेरणेने अनेक ग्रंथाची निर्मिती झालेली आहे.

2. महानुभाव पंथ हा इसवीसनाचे बाराव्या शतकाचे अखेरीस उदयास आलेला असला तरी त्यापूर्वी सर्व ग्रंथलेखनाची भाषा संस्ःत ही होती.प्रथम मराठी भाषेतून लेखनाचा अग्रक्रम महानुभाव पंथीयांनी सुरु केला.

३. महानुभाव पंथाचे संस्थापक चक्रधरस्वामी यांनी विद्वान पंडित व तज्ञ मंडळीना आपल्या पंथामध्ये सहभागी करून घेतलेले दिसते.त्यामुळे या पंथाची प्रतिष्ठा वाढीस लागलेली दिसून येते.

४. श्री चक्रधरस्वामी यांच्या गमनानंतर पंथाची धुरा अनुक्रमे नागदेवाचार्य ,बाईदेवबास,कवीश्वरबास,भास्करभट्ट, केशीराजबास, म्हाइंभट,परसरामबास,महदंबा आदी थोर मंडळीनी सांभाळली असल्याने पंथाचे अस्तित्व टिकून राहण्यास मदत झाली .

5. आद्य लेखक म्हणून म्हाइंभट व आद्य कवयित्री म्हणून महदंबा हिचे नाव घेतले जाते .

६. महानुभाव पंथामध्ये अनेक महत्वपूर्ण ग्रंथाची रचना केली असली तरी या पंथात साती ग्रंथाला अनन्यसाधारण असे महत्व आहे.यामध्ये सातही पद्यग्रंथ हे वेगवेगळे तत्वज्ञान घेऊन पुढे आलेले आहे.

७. नरेंद्राचा रुक्मिणीस्वयंवर हा त्यातील अग्रक्रमांकाचा पद्यग्रंथ आहे .ज्यामध्ये महाभारतातील रुक्मिणीस्वयंवराची कथा अतिशय प्रामाणिकपणे व कौशल्यपूर्ण रीतीने लेखन केलेले आहे.

8. भागवताच्या संस्ःत एकादशस्कंधावरील मराठीतील ही पहिली टीका म्हणजे भास्करभट्टाचां 'उद्धवगीता' म्हणजे कृष्णाने उद्धवाला केलेला उपदेश किंवा सांगितलेली गीता आहे.

9. महानुभावांच्या सातीग्रंथापैकी सह्याद्रिवर्णन असलेले हे पहिलेच सर्वस्वी स्वतंत्र असे काव्य आहे.

१०.' ज्ञानप्रबोध'या ग्रंथामधून ज्ञान हा मोक्षमार्गाचा पाया तर वैराग्यभक्ती हा त्याचा कळस असल्याचे ते यामधून सांगतात.भगवद्गीतेतील श्लोकांच्या आधारे ज्ञानाची व अज्ञानाची लक्षणे ते या ग्रंथातून पटवून दिलेली आहे.

संदर्भग्रंथ :.

१. वि.भि.कोलते :.महानुभाव संशोधन ,महानुभाव पंथ की परमार्ग . पृ .१23
९. शं.गो.तुळपुळे : महानुभाव पंथ आणि त्यांचे वाघ्मय . पृ.20
३. वि.भि.कोलते .: नरेंद्र.त रुक्मिणीस्वयंवर ,प्रस्तावना .पृ .25, २६.
४. रा.चिं.ढेरे : .श्रीचक्रधर निरूपीत,श्री.ष्ण .चरित्र ,सुरेश एजन्सी ,पुणे ,पुनर्मुद्रण .1988,पृ.४७

■■■

.

मराठी पंडित कवी : विठ्ठल बीडकर

प्रा. डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे
संशोधन मार्गदर्शक
मराठी विभाग
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

महाराष्ट्र ही संतांची आणि वीरांची भूमी आहे.वीरत्व आणि वैराग्याच्या परंपरा येथे एकत्र नांदल्या. मध्ययुगीन मराठी कवितेत संत काव्य, पंडिती काव्य आणि शाहिरी काव्य असे तीन प्रमुख प्रवाह वावरताना दिसून येतात. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास इत्यादी संतांनी ओवी आणि अभंगाद्वारे केलेल्या रचनेस संतकाव्य म्हटले जाते. तर मुक्तेश्वर, वामन पंडित, रघुनाथ पंडित, सामराज, श्रीधर, विठ्ठल बीडकर, मोरोपंत इत्यादी पंडितांच्या संस्कृत गणवृत्तात लिहिलेल्या आख्यानपर रचनेस पंडिती काव्य म्हटले जाते.

प्राचीन मराठी वाङ्मयातील आख्यान काव्याला घ्पंडिती काव्यङ असे म्हणतात. काव्यरचना करणाऱ्या कवींना पंडितकवी, आख्यानकवी, कलाकवी, असे म्हटले जाते. त्यांना खास करून घ्पंतङ ही म्हणतात. अध्यात्मपर काव्य रचना करणारे संत, पंडिती काव्य रचनाकार पंत, घ्शक्ति काव्यङ रचणारे कवी तंत, घ्संत-पंत-तंतङ अशी नावे अनुप्रासाच्या सोयीसाठी देण्यात आलेली आहेत. प्राचीन मराठी काव्यात पंडित कवींनी सुरस अध्ययन काव्य रचना केलेली आहे. कलावती मुक्तेश्वर, वामन पंडित, सामराज, कवी नागेश, आनंदतनय, रघुनाथ पंडित, कृष्णदयार्गव, श्रीधर पंडित, मध्वमुनी, अमृतसराय, निरंजन माधव, मोरोपंत तसेच विठ्ठल बीडकर इत्यादी मराठी पंडित कवींनी आपल्या काळातील पांडित्य, कला, संस्कृती, नागरपणा, अभिरूची, संस्कार करून ती अधिक कला संपन्न आणि हृद्य बनविली. पंडित कवींनी पूर्वीच्या रामायण, महाभारत, काव्याचा उपयोग, त्यांच्यातील शब्द व कल्पना यांचा आधार घेऊन, त्यांच्या काव्याची सजावट केली. त्यांनी घ्सुरसकथा सांगणेङ हेच आख्यान होय, हाच काव्याचा उद्देश ठेवला. त्यामुळे त्यांचे काव्य घ्अभिजातङ असे निर्माण झाले.

पंडित कवी विठ्ठल बीडकर हे बीड जवळील गौरीपूर गावचे रहिवासी होते. त्यांचे पूर्ण नांव विठ्ठल अनंत क्षीरसागर असे होते ते ऋग्वेदी ब्राम्हण, कौशिक, गोत्री होती. त्यांचे कुलदैवत पंढरीचा विठोबा असल्यामुळे त्यांच्या काव्यात अनेक ठिकाणी घविठ्ठलदासङ असानावाचा उल्ल्ेख आढळतो. कवी विठ्ठल बीडकरांनी महाभारत, रामायणबरोबर संस्कृत व प्राकृत भाषेचेही अध्ययन केलेले होते. त्यांचे घ्पांचालीस्तवनङ हे अवघ्या २३ श्लोकाचे काव्य आहे. त्यांच्या नावांवर रूक्मिणीस्वयंवर पांचालीस्तवन, सीतास्वयंवर, रसमंजरी, द्रौपदीवस्त्रहरण, विद्वज्जीवन, बिल्हणचरित्र इत्यादी काव्य रचना आहे.

कवी विठ्ठल बीडकर यांनी घ्निल्हण चरित्रङ वगळता, प्रत्येक ग्रंथात स्वतःचे नाव आणि पद्य संख्या दिलेली आहे. सीतास्वयंवर, रूक्मिणीस्वयंवर, विद्वज्जीवन, बिल्हणचरित्र या ग्रंथांचे प्रत्येकी सात भाग आहेत.सीतास्वयंवर, रूक्मिणीस्वयंवरांच्या भागांना घ्सर्गङ आणि विद्वज्जीवनाच्या भागास उल्हासङ म्हटले आहे.त्यानी आपल्या काव्यात वृत्त, अलंकारअसे वेगवेगळे बंध योजलेले आहेत. चमत्कृतीजनक यमके व अनुप्रासादि अलंकार त्यांच्या काव्यात विपुल प्रमाणात आहेत. कवी विठ्ठल बीडकरांनी प्रतिलोमङ रचनाही

केलेली आहे. च्वीराजते मत उदार पाहे | वीस धरी व्यक्तीरावसाहे | हे सावरा शक्ति शरी धरावी | हे पारदा उत्तमतेज स्त्री ||छ त्यांनी अशा रचनेमध्ये पहिला व चवथा आणि दुसरा व तिसरा हे चरण पहिलीच अक्षरें पुन्हा उवजीकडून डावीकडे उलटी लिहून साधलेली आहेत. कै. वि.ल. भावे विठ्ठल बीडकर यांच्या रचनेविषयी म्हणतात की, च्संस्कृतातली अनेक नवीनवी वृत्ते निवडून ती याने आपल्या काव्योघातून महाराष्ट्र भाषेच्या प्रदेशात आणून सोडिली आहेत. पण येथल्या ओवी, अभंग, दिंडी, साकी वगेरे वृत्तांचा याने आपल्या काव्यास बिलकुल स्पर्श होऊ दिला नाही.१

कवी विठ्ठल बीडकर यांचा रूक्मीणीस्वयंवर हा सात सर्गांचा आहे. त्याची रचना महाकाव्याच्या धर्तीवर केलेली आहे. वेगवेगळ्या गणवृत्तात श्लोकरचना केलेली आहे. तरीही छत्र, यामर, वापी, माला, द्वादशकमल, अश्व, धनुबणि, उष्ट्र इत्यादी चित्रबंधात स्वयंवर कथा रचना केलेली आहे. त्यांचे चित्तरचना कौशल्य काव्यात प्रगट झालेले आहे. शाब्दिक कसरत मोठ्या प्रमाणात कवीने केलेली जाणवते. घ्रूक्मिणी स्वयंवराङ पहिल्या सर्गाच्या शेवटी रूक्मिणीने कृष्णास पाठविलेल्या पत्रिकेच्या निमित्ताने घ्वर्णी विठ्ठलदास सर्ग पहिला महाराष्ट्र हे पध्दतीङ असा मराठी काव्य लेखनाचा उल्लेख कवी विठ्ठल बीडकर करतो. घ्श्लोकाची रसवृत्तिशुध्द चना वित्पन्न ते जापतीङ, या चरणातून आपले काव्य फक्त व्युत्पन्न वाचकांसाठी आहे असे कवी सुचवितो.

सीतास्वयंवरङ हे कवी विठ्ठल यांचे दुसरे सात सर्गांचे, विविध वृत्तातले उघक श्लोकांचे काव्य आहे. घ्वाणी पवित्र रघुनाथचरित्र गाता | ते आई का पतित पावन होय आताङ, असा हरिगुणवर्णन काव्य हेतू कवीने व्यक्त केला आहे. सीतेच्या पूर्वावतार कथेपासून, तिच्या कन्यादान करण्यापर्यंतची कथाघ्सीतास्वयंवरङ काव्यात वर्णिलेली आहे. विवाह सोहळ्यात शेवटी मंगलाष्टकेही रचलेली आहेत. सीतास्वयंवराला प्रभू, कोकणी, हवशी, फिरंगी, म्लेंच्छ, पठाण, डोंब, भिल्ल, राजे आल्याच्या उल्लेख आहे. हा कालविपर्यासाचा दोष आहे. हे काव्य प्रभुरामचंद्राला अर्पण करताना कवी विठ्ठल पाळणा लिहितात,

जो ओ जो जो रे कुळभूषणा | दशरथनंदना |
निद्रा करि बाळा मनमोहना | रामा लक्ष्मणा ||

आजही अखिल महाराष्ट्रात हा पाळणा श्रीरामजयंतीला गायला जातो.

घबिल्हणचरित्रङपंडित कवी विठ्ठल बीडकर यांचे काव्य वसंततिलका वृत्तातले आहे. काश्मिरामधुन आलेला बिल्हण एक शिक्षक आणि विक्रमांकदेलाची घ्कदपीसिंधुलहरीङ अशी कन्या शशिकला (चंद्रकला) यांची ही प्रेमकथा आहे. त्यांच्या प्रेमाची कथा राजाला माहिती झाल्यावर राजाने बिल्हणाला सूळावर देण्याच्या शिक्षेचे फर्मान काढले. राजाच्या आज्ञेप्रमाणे सेवक बिल्हणाला वधाच्या ठिकाणी घेऊन गेले. शूलाजवळ त्यास नेल्यावर सेवक म्हणाले, घ्सुस्नात भजे जगदीश्वरालाङ अंत मती गति तशी मग होय त्याला | बिल्हणाच्या तोंडून अवाक्षरही बाहेर पडले नाही. सेवक पुन्हा त्याला म्हणाले-

घ्अद्यापी कां न भजसी भगवंतजीते |ङ

बिल्हणाच्या मुखातून हरिभजनाचे अक्षरही बाहेर पडले नाही. त्यावेळी बिल्हण म्हणतो की,माझे मनाला दुसरे काहीच दिसत नाही. माझी देवी ती चंद्रकला, ती मला दिसते.ङ हे सांगताना बिल्हण सुंदर उत्तर देतो,

मी आयिका, नृपसुता रति सौख्य जाणें |
अद्यापि देव दुसरा तिजवीण नेणें ||

बिल्हण भीतीने मरणार आणि चंद्रलेखाही प्राणत्याग करणार, त्यामुळे ब्रम्हहत्या, स्त्रीहत्या, पातक घडणार, म्हणून राजाने बिल्हणास दिलेली शिक्षा रद्द केली. त्यानंतर कन्या चंद्रलेखेने बिल्हणाचे पाणीग्रहणन केले.

रस मंदिरीङ ही कवी विठ्ठल बीडकर यांची आख्यान काव्यरचना आहे. हे काव्य भानुदासाच्या संस्कृत रसमंदिरीचे भाषांतरच होय. विठ्ठल कवीची बहुतेक कविता अलंकारिकतेने नटलेली आहे. बहुतांश संस्कृत वृत्ते मराठीत आणण्याचा पहिला प्रयत्न विठ्ठल बीडकरांनी केला आहे. काव्य लेखनापेक्षा साहित्य शास्त्रीय ज्ञानाचे प्रदर्शन करण्याचीच कवी विठ्ठल यांची भूमिका असावी. यासंदर्भात डॉ. के.ना. वाटवे म्हणतात की, चआपले छंदशास्त्र नैपून्य प्रकट करणे, चित्रकाव्य रचना कौशल्याचा अविष्कार करणे हीच त्याच्या काव्य लेखनामागील प्रमुख प्रेरणा म्हणावी लागेल .२

अशाप्रकारे पंडित कवी विठ्ठल बीडकर यांचे एकूण काव्य अलंकारमय असून अर्थालंकारापेक्षा शब्दालंकाराचा वापर काव्यात केलेला दिसतो. वसंततिलका, शार्दुल विक्रीडित, शिखरिणी, इंद्रवजा, विद्युतालय, भुजंगप्रथातादि वृत्ताचा त्यांनी जास्त वापर केलेला आहे. या काव्याद्वारे संस्कृतवृत्ते मराठी भाषेमध्ये आणण्याचा पहिला प्रयत्न त्यांनी केलेला आहे. छंदशास्त्रनैपुण्य चित्रकाव्य, रचना कौशल्याचा अविष्कार या त्यांच्या काव्यप्रेरणेमुळे पंडित कवी विठ्ठल बीडकर यांचे काव्य इतरांपेक्षा सरस ठरले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) डॉ. प्राचार्य बी.एन. पाटील, प्राचीन महाराष्ट्र वाङ्मय वैभव, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव, प्रथमावृत्ती ऑक्टोंबर २००९, पृ.क्र. ४०१.

२) डॉ. ल.रा. नसिराबादकर, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, सातवी आवृत्ती पुर्नमुद्रण-२००३, पृ.क्र. १६७.

३) डॉ. पठाण म., संतसाहित्य शोध आणि बोधङ दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १५ मार्च २०१४.

४) डॉ. नागरगोजे किरण, डॉ. नाल्हे उमाजी, भविष्यकालीन जीवनासाठीङ युगप्रवर्तक संतवाङ्मय, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १५ जुलै २०१६.

५) डॉ. इमनामदार हे.वि., नामा म्हणेङ स्नेहल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, सप्टेंबर १९९९.

६) डॉ. भवाळकर तारा, लोकसंचितङ राजहंस प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती-१९८९.

■■■

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, राजकीय विचार व कार्य

प्रा.जगदाळे किरण आगतराव
एम. ए (मराठी, राज्यशास्त्र, इतिहास, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र),
एम.फिल. (मराठी), बी.एड्., एम.एड्, पीएच.डी. (मराठी)

प्रास्ताविक :

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म १० एप्रिल १८९१ मध्ये मध्य प्रदेशातील महू या गावी झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण दापोली तसेच सातारा या ठिकाणी झाले. पुढे बडोदा संस्थानचे संस्थानिक सयाजीराव गायकवाड यांच्याकडून उच्च शिक्षणासाठी त्यांना शिष्यवृत्ती मिळाली. पुढे अमेरिका येथे उच्च शिक्षण घेतले. इंग्लंडला जाऊन कायद्याचा अभ्यास केला. बॅरिस्टर झाले, डॉ.बाबासाहेबांनी दलित उद्धारक म्हणून महान कार्य केले. मानवतेचे पुजारी, राष्ट्रवादी नेते म्हणून त्यांच्या कार्याला तोडच नाही. रिपब्लिकन पक्षाचे संस्थापक म्हणून त्यांची भूमिका अलौकिक स्वरूपाची आहे. मुंबईला त्यांनी आपला वकीली व्यवसाय केला. १९२७ला महाड येथे चवदार तळे सत्याग्रह केला. १९३० मध्ये गोलमेज परिषदेत मागास जातीचे प्रतिनिधीत्व केले. त्यानंतर १९३७ साली विधी महाविद्यालयाचे प्राचार्य म्हणून काम पाहिले. १९३८ साली त्यांनी काँग्रेस विधेयकाला विरोध केला. कारण अस्पृश्यांना हरिजन संबोधन्याची काँग्रेस धारणा होती म्हणून. १९४३ साली त्यांची घटना समितीवर निवड करण्यात आली व मसुदा समितीचे अध्यक्ष झाले. डॉ.बाबासाहेबांनी भारतीय घटनेची निर्मिती केल्यामुळे कोलंबिया विद्यापीठाने त्यांना डी.लिट. ही पदवी बहाल केली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर त्यांनी मंत्रिमंडळात कायदेमंत्री म्हणून जबाबदारी पार पाडली. पुढे १९५५ मध्ये त्यांनी बौध्द महासभा स्थापन केली. पुढे त्यांनी १७ ऑक्टोंबर १९५६ ला नागपूर दिक्षाभूमीवर बौध्द धर्माचा स्वीकार केला. शेवटी ६ डिसेंबर १९५६ रोजी त्यांचे महापरिनिर्वाण झाले.

उद्दिष्ट्ये :

१. डॉ.बाबासाहेबांच्या अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वावर व कर्तृत्वावर प्रकाशझोत टाकणे.
२. डॉ.बाबासाहेबांचे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, राजकीय याविषयीच्या विचारांचा शोध घेणे.
३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समाज उध्दाराच्या कार्याचा शोध घेणे.
४. डॉ.बाबासाहेबांनी केलेल्या चळवळी, सत्याग्रह व त्या करण्यामागील उद्देश सामाजिक जाणीवांवर प्रकाश झोत टाकणे.
५. डॉ.बाबासाहेबांचे दलितोध्दाराचे कार्य, अखंड राष्ट्रउभारणी कार्यातील अभूतपूर्व योगदान जाणून घेणे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'पाकिस्तान संबंधी विचार', 'भाषिक राज्यविषयी विचार', 'शुद्र पूर्वी कोण होते?', 'द प्रॉब्लेम ऑफ रूपी', 'एनशियट इंडियन कॉमर्स' इत्यादी मौलिक ग्रंथसंपदा निर्माण केली. डॉ.बाबासाहेबांचा लोकशाहीवर गाढा विश्वास होता. त्यांनी हुकुमशाहीचे विरोधक होते. लोकशाहीतच खरे स्वातंत्र्य आहे. या विचारांचा त्यांनी पुरस्कार केला. संसदीय पध्दतीचे त्यांनी समर्थन केले. त्यांनी संसदीय लोकशाहीतील अडथळेही जाणून घेऊन ते कमी करण्यासाठी अभ्यासपूर्वक कायदानिर्मिती केली. त्यांनी संसदीय लोकशाहीतील अडथळ्यांवर उपाययोजनाही सुचविल्या. संसदीय लोकशाहीमध्ये लोकमताचा आदर केला जातो. लोकशाहीमध्येच शांततामय मार्गाने परिवर्तन शक्य आहे. लोकशाहीमध्ये चर्चेच्या माध्यमातून प्रश्नांची उकल केली जाते. लोकशाही बळकट करण्यामध्ये राजकीय पक्षाची महत्त्वाची भूमिका असते तसेच विकासाची संधी असते. त्यामुळेच त्यांनी लोकशाहीचे समर्थन केले.

संसदीय लोकशाहीतील संभाव्य अडथळे म्हणजे समाजाची आर्थिक आणि सामाजिक विषमता, निरक्षरता, जातीय राजकारण, अल्पसंख्याकांचा प्रश्न, विरोधी पक्षाला दडपून टाकण्याची वृत्ती तसेच व्यक्तिपूजा हीच असल्याचे त्यांचे म्हणणे होते. लोकशाहीतील अडथळे दूर करावयाचे असतील तर मंत्रिमंडाळात अल्पसंख्याकांना प्रतिनिधीत्व मिळायला पाहिजे. विरोधी पक्षाला दडपून टाकता कामा नये, सामाजिक समतोल असला पाहिजे, घटनेचा अपार आदर असला पाहिजे, कार्यकारी मंडळाला स्थैर्य असायला हवे, मुलभूत अधिकाराच्या अंमलबजावणीसाठी न्यायपालिकेचे लक्ष हवे, राष्ट्रीय चारित्र्य निर्माण होणे आवश्यक आहे, शिक्षण-सामाजिक व राजकीय जागृती झाली पाहिजे ह्याच बाबी महत्त्वपूर्ण असल्याचे त्यांचे म्हणणे होते. डॉ.बाबासाहेब यांचा साम्यवादाला विरोध होता. कारण साम्यवादी तत्वज्ञान संघर्षावर भर देणारे आहे, साम्यवादात एकाधिकारशाही आहे, व्यक्तिस्वातंत्र्याची गळचेपी केली जाते. तसेच कार्ल मार्क्स यांची धर्माबाबतची मतेही त्यांना मान्य नव्हती. म्हणून साम्यवादाला त्यांचा विरोध होता. डॉ.बाबासाहेबांनी १९५० पासून बौध्द धर्माचा प्रसार केला. तसेच १४ ऑक्टोंबर १९५६ रोजी त्यांनी बौध्द धर्माचा स्वीकार केला. कारण बौध्द धर्मामध्ये विचारस्वातंत्र्य आहे, सामाजिक समता आहे, मातृभूमीबद्दल प्रेम आहे, भारताच्या सांस्कृतिक परंपरेला साजेसा धर्म आहे. तसेच 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' हा बौध्द धर्माचा आधार आहे म्हणूनच त्यांनी बौध्द धर्म स्वीकारला असे म्हणता येईल.

डॉ.बाबासाहेबांनी राज्यसमाजवादाची मांडणी केली. "राज्याच्या पुढाकारनेच शेतीव्यवसायाचेआधुनिकीकरण व देशाचे औद्योगिकीकरण होऊ शकते. ते व्यक्तिगत उपक्रमशीलतेने नाही." तसेच "कुळ-कायदे, जमिनधारणेचे कायदे करून साठ दशलक्ष्य भूमिहीन हरिजन मजुरांचा वनवास संपुष्टात येणार नाही." असे त्यांचे म्हणणे होते म्हणून १९४७ साली राज्यसमाजवादाचा तर्जूमा १९४७ साली घटना समितीत मांडला. यामध्ये मुलभूत उद्योग राज्याच्या मालकीचे असावेत व राज्यामार्फत चालविले जावेत, शेती हा राज्यव्यवसाय व्हावा, विमा व्यवसाय राज्याच्या मालकीचा, जमिन समुहाने करावी, देणी दिल्यावर राहिलेले उत्पन्न कसणाऱ्या कुटुंबास मिळावे, जातपात विरहित निकषांवर जमिनीचे विभाजन व्हावे, ह्या विचारसरणीचा त्यांनी पुरस्कार केला. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्य, शासनसंस्था, नागरिक याविषयीही विचार मांडले. राज्य सेवेचे साधन आहे. राज्य समाज समुहगटाचा मिळून बनलेला असतो, राज्य स्थिर पायावर उभे राहिले पाहिजे. राज्याने निर्माण केलेले कायदे लोकांनी पाळले पाहिजेत. आज्ञाधारकपणा हाच राज्याचा आधार आहे. नागरिकांच्या जीविताचे, स्वातंत्र्याचे रक्षण करणे, कनिष्ठ पददलितांना उत्तम सुविधा व हक्क द्यावेत. नागरिकांची गरजेपासून, भितीपासून मुक्तता केली पाहिजे. ही राज्याची कार्ये त्यांना अपेक्षित होती. राज्याने नागरिकांचे स्वातंत्र्य, हक्क जपले पाहिजे, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, बौध्दीक, अध्यात्मिक क्षेत्रात व्यक्तिस्वातंत्र्य हवे, राज्य व व्यक्ती यांच्या संबंधात राज्याकडून नैतिक आचरणाची त्यांना अपेक्षा होती.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यासाठी कायद्याचे महत्त्वही प्रतिपादन केले. निरनिराळ्या समुहात न्याय, शांततेसाठी कायदा आवश्यक आहे. कायदा हा स्वातंत्र्य व समतेचा संरक्षक आहे. कायद्यापुढे सर्व

समान आहेत. कायद्याचे उद्दिष्ट संकुचित नसते. समाज, राष्ट्र यांचे जीवन कायद्याद्वारेच नियंत्रित होते. डॉ.बाबासाहेबांचा प्रसिध्द इंग्रज न्यायशास्त्रज्ञ डायसी यांच्या विधिनियमांची अधिसत्ता ह्या सिध्दांवर विश्वास होता. माणसांच्या क्रियाशीलतेस चालना देतो तोच कायदा चांगला आणि राज्याच्या हिताचा कायदा आहे. डॉ.बाबासाहेबांनी दारूबंदीचा पुरस्कार केला. दारूमुळे कोणताही लाभ होत नाही, महसुली खर्च वाढतो, दारुमुळे शासनाचा पैसा बुडतो त्यांचा अपव्यय होतो. समाजाच्या अनितीत वाढ होते. पोलीसयंत्रणेवरील पैसा, श्रम वाया जाते असे त्यांचे विचार होते. डॉ.बाबासाहेबांनी शिक्षणाला महत्त्व दिले. शिक्षण हे सामाजिक प्रगतीचे साधन आहे. व्यक्तिंच्या प्रगतीस व सामाजिक विकासाचा पाया म्हणजे शिक्षण आहे. राज्य शासनावर शिक्षण पुरविण्याची जास्तीत जास्त जबाबदारी आहे. पददलितांच्या शैक्षणिक विकासाकडे लक्ष्य पुरविण्याची गरजही त्यांनी व्यक्त केली होती.

डॉ.बाबासाहेब यांचे घटनावादाविषयीचे विचार वाखाणण्याजोगे आहेत. त्यांनी घटना समितीचे अध्यक्ष, विधितज्ज्ञ म्हणून काम केले. सभासदांच्या विविध प्रश्नांचे निरसन केले. भारताच्या संघराज्याचे समर्थन केले. घटनेतील कलमांतून राजकीय, आर्थिक, सामाजिक तत्वप्रणालीचेच दर्शन घडते. लवचिक संघराज्य, आणीबाणी योजना, मुलभूत हक्क, सर्वश्रेष्ठ न्यायमंडळ, मार्गदर्शक तत्त्वे, राष्ट्रपतीकडूनच्या अपेक्षा, लोकशाही सरकारच्या कसोट्या, न्यायालयीन पुर्नविलोकन इत्यादी वैशिष्ट्यांनी युक्त अशी घटना ही वर्धिष्णु राष्ट्राच्याआकांक्षा पूर्ण करणारी घटना ठरलेली आहे. डॉ.बाबासाहेबांनी ब्रिटीश शासनाविषयी आपले विचार व्यक्त केलेले आहेत. ब्रिटीश शासन महागडे होते. त्यांच्यामुळे दारिद्र्य वाढले असे डॉ.बाबासाहेब म्हणतात. भारतात व्यापार, कारखाने यांचा विकास व बाजारपेठांचाही विकास ब्रिटीशांचे धोरण होते.ब्रिटीशांचे दुष्परिणाम अधिकाधिक झाले ते अस्पृश्यांवरच हिंदूचा रोष ओढावून घेऊन अस्पृश्यांच्या सुधारणेस ब्रिटीश धजावत नव्हते. तसेच मुस्लिम, पारशी, शिख, ख्रिश्चन यांच्याविषयी ब्रिटीशांचे शानुदार धोरण होते. इत्यादी डॉ.बाबासाहेबांचे विचार म्हणजे राजकीय विचारसरणीच्या वैविध्यपूर्ण पैलूंला स्पर्श करणारे आहेतच आहेत.

डॉ.बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांच्या उद्धारांचे कार्य केले. सामाजिक चळवळीबरोबरच राजकीय क्षेत्रातही त्यांनी आपला लढा चालू ठेवला. १९४२ ला शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन, १९२९ साली सायमन कमिशनबरोबर सहकार्य केले आणि १९३०-३२ मध्ये वर्तुळ परिषदेत त्यांना अस्पृश्यांसाठी राखीव जागांची तसेच वेगळ्या मतदार संघची मागणी केली. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर त्यांनी नेहरू मंत्रिमंडळामध्ये प्रवेश करून भारतीय राज्यघटना निर्मितीमध्ये अमोल असे योगदान दिले. 'कोणत्याही विचाराला आचाराचे बळ नसेल तर विचार मृत होतो' त्यानुसार त्यांनी दलित, दारिद्र्यात पडलेल्या, सामाजिकदृष्ट्या पतित असलेल्या समाजाला काळाच्या गर्तेतून बाहेर काढण्यासाठी अथक प्रयत्न केले. आपल्या विविध वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून समाजाचे प्रबोधन करून शासनालाही याची जाणीव करून देण्याचे कार्य त्यांनी केले. विविध नियितकालिके चालविण्यामागची त्यांची भमिका ही 'अस्पृश्यता नाकारणे', 'ती नष्ट करणे' अशी होतो. 'धर्मासाठी माणूस नसून माणसासाठी धर्म आहे' तसेच 'सर्व प्रजेचे ज्याने धारण होते तो धर्म' अशी त्याची धर्माबाबत विचारसरणी होती.

डॉ.बाबासाहेबांचे विचार व लिखाण रोखठोक, तर्कशुध्द होते. "हिंदू समाज हा एक मनोरा आहे व एक-एक जात म्हणजे त्याचा एक-एक मजला होय, पण लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट ही की, या मनोज्यास शिडी नाही आणि म्हणून एका मजल्यावरून दुसज्या मजल्यावर प्रवेश नाही. ज्या मजल्यात त्यांनी जन्मावे त्याच मजल्यात त्यांनी मरावे खालच्या मजल्यावरील इसम मग तो कितीही लायक असो, त्याला वरच्या मजल्यावर प्रवेश नाही.." म्हणूनच त्यांनी बौध्द धर्माचा स्वीकार केला. ज्या धर्मात अस्पृश्यांना गुलामगिरीत वागविले जाते, जो धर्म कोट्यावधी बहुजनांना अज्ञान, दारिद्र्य आणि रुढी यांच्या अंधकारात दडपणारा, स्त्रियांना माणुसकी नाकारणारा आहे तो खरा धर्म नव्हेच. त्यांना दया, सहानुभूती नको होती तर, न्याय हवा होता. ज्या धर्मात माणसूकी नाही. त्या धर्माच्या नावाने शंख करीत बसण्यापेक्षा ज्या धर्मामध्ये माणुसकी, शील, चारित्र्य, संघटन, शिस्त, सौजन्य यांचा सर्वव्यापी लाभ संपादन करता येईल असा बौध्द धर्म सर्वश्रेष्ठ आहे. म्हणून त्यांनी धर्मातरांचा निर्णय घेतला.

१९२७ साली महाडच्या चवदार तळे सत्यागृहातून डॉ.बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांनाही सामान्य माणसांप्रमाणे तेथे पाणी भरण्याचा हक्क आहे हे दाखवून दिले. ते आपल्या अनुयायासमवेत पाण्यात उतरले. त्याचप्रमाणे वर्णव्यवस्थेला खतपाणी घालणाज्या मनुस्मृती या ग्रंथाचेही निषेध म्हणून दहण केले. काळाराम मंदीर सत्याग्रहही त्यांनी केला. अस्पृश्यांना हिंदूच्या मंदिरात प्रवेश दिल्यामुळे सामाजिक समता निर्माण होण्यास सहाय्य होईल, हिंदूचे हृदय परिवर्तन होईल. या घटनेमुळे बाकी मंदिरातील प्रवेशासाठीही मार्ग मोकळा होईल हा व्यापक आणि दलित, समाजोध्दारक विचार या घटनेमागे होता. डॉ.बाबासाहेबांनी दलित, समाजाला स्वतंत्र मतदारसंघ असण्याची मागणी केली. परंतु विभक्त मतदारसंघ मागणी सोडून अस्पृश्यांना १४० जागा देण्याचे मान्य झाले. याप्रमाणे डॉ.बाबासाहेबांनी केवळ दलितांसाठीच नव्हे तर भारतीय समाजासाठी त्या समाजाच्या उध्दारासाठी, राष्ट्रउभारणीसाठी, निधर्मी समाजव्यवस्था, भ्रष्टाचारमुक्त समाजव्यवस्था निर्माण होण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्टा केली.

निष्कर्ष :

१) डॉ.बाबासाहेबांनी विविध ग्रंथसंपदा व चळवळींच्या माध्यमातून दलितोध्दार व भारतीय समाजबांधनीचे अनमोल असे कार्य केले त्याला तोड नाही.

२) दलित, आर्थिक मागास, स्त्रिया, सामाजिक मागास या समाजाला त्यांचे हक्क, मागण्या, अधिकार मिळवून देण्यात डॉ.बाबासाहेबांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

३) भारतीय राज्यघटना निर्मिती म्हणजेच भारतीय लोकशाहीचा कणा आहे. अशा घटनेच्या निर्मितीत व त्यांच्या अंमलबजावणीत डॉ.बाबासाहेबांचे योगदान कार्ये अजोड स्वरूपाचे आहे.

४) शेती, लोकशाही, ग्रामविकास, व्यक्तिमुल्ये, मानवतावाद, समानता, हक्क, न्यायीकता, शासन कर्तव्ये, व्यक्तिकर्तव्ये, कायदा, दारूबंदी, शिक्षण, घटनावाद, ब्रिटीश शासन अशा वैविध्यपूर्ण विषयांवर त्यांनी आपले कार्य केलेले जाणवते. या कक्षांतील त्यांचे विचार 'लोकशाही' शासनव्यवस्था

आणि 'मानवतावाद' यालाच प्रमाणभूत मानणारे आहेत हेच खरे.

५) डॉ.बाबासाहेबांचे विचार, कार्य यामधून त्यांच्या बुध्दीमत्तेचे, सामाजिक उद्धारकार्याचे, भारताच्या अखंड राष्ट्रउभारणीचे, वर्णव्यवस्था उलथून टाकण्याचे, जागतिक स्तरावरील सुखशांतीसाठी 'जगा आणि जगू द्या' अशा विचारशलकांची प्रचिती येतेच येते.

६) अंधश्रध्देला मुठमाती देऊन समाजात विज्ञाननिष्ठा निर्माण करण्यासाठी शिक्षणासारखे दुसरे साधन नाही हा त्यांच्या विचारांचा आणि कार्यांचा गाभा असल्याचे जाणवते.

संदर्भ ग्रंथ :

१) डॉ.भीमराव आंबेडकर, 'शुद्र पूर्वी कोण होते?', युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर

२) अ.म.सहस्त्रबुध्दे (संकलन), 'भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब ओंडकर यांचे १०१ मौलिक विचार', लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन, मुंबई, अकरावी आवृत्ती, २००५.

३) डॉ.सुजाता चव्हाण (मुख्य संपा), 'साहित्यातील नवप्रवाह', विझकाफ्ट पब्लिकेशन, सोलापूर, २०१९.

४) हातोले व्ही.एस. (संपा), 'अजंठा', नियतकालिक, अजंठा प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१९

५) वंदना महाजन (संपा), 'आमची श्रीवाणी', फेब्रु-मे, २०१७

६) प्रा.डॉ.रेखा बडोदेकर, 'विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीत दलित महिलांचे योगदान', बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर.

७) वंदना महाजन (संपा), 'आमची श्रीवाणी', ऑक्टो-जाने २०१७.

■■■

एक आदर्श राजा छत्रपती शिवाजीमहाराज

संशोधक -
श्री. लहु बाबुराव राठोड

प्रस्तावना :

भारताच्या इतिहासात काही ठराविक राजे आदर्श राजे होऊन गेले. त्यात उल्लेखनिय म्हणजे राजा कृष्णदेवराय, सम्राट अकबर, ज्यांनी प्रजेच्या कल्याणासाठी आपल्या कार्यकाळात कार्य केले. छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी ही महाराष्ट्राच्या जनतेसाठी, त्यांच्या कल्याणासाठी आपल्या कार्यकाळात कार्य केले. छत्रपती शिवाजी महाराज यांनीही महाराष्ट्राच्या जनतेसाठी त्यांच्या कल्याणसाठी महत्वपूर्ण कार्य केले.

आपण जवळपास चारशे वर्षापुर्वीचा काळाचा मध्ययुगीन काळाचा जर विचार किला तर महाराष्ट्राची जनता ही शत्रुच्या लढायामुळे, हल्ल्यामुळे होरपळुन निघाली होती. सततच्या लढायामुळे जनतेवर अन्याय, अत्याचार होत होते. तो काळ हा खुपच धामधुमीचा होता. महाराष्ट्र हा अनेक भागामध्ये विभागला होता. तत्कालीन विजापूरची आदिलशाही, अहमदनगरची निजामशाही, तसेच बलाढय मुघल साम्राज्य इ. आपापले साम्राज्य वाढविण्यासाठी नेहमी महाराष्ट्रावर लक्ष ठेवून होते. मराठे शुर होते, परंतू ते आपले सैन्य घेऊन निजामशहा किंवा आदिलशहा आणि इतर राज्याकडे सरदार म्हणुन तेथे कार्यरत होते. मराठयांना स्वतःचे राज्य नव्हते. दुसऱ्याच्या दरबारी राहुन त्यांच्यासाठी लढुन मराठे सरदार इमाने इतबारे काम करत होते परंतू त्यांचा फायदा होत नव्हता.

जन्म :-

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा जन्म १९ फेब्रुवारी १६३० मध्ये शिवनेरी किल्यावर झाला. महाराष्ट्र जुलूमी, अन्यायी, अत्याचार रुपी अंधारातुन हिंदवी स्वराज्याकडे हळुहळु प्रकाशमान होत गेला. शिवरायाचे बालपण हे मावळयांचे लहानमुले त्यांच्या बरोबर गेले. बालपणी राष्ट्रमाता जिजाऊ यानी त्यांना राम, कृष्ण, भीम आणि अर्जुन यांसारख्या शुरविरांच्या गोष्टी सांगत. आपणही त्यांच्यासारखे व्हावे असे महाराजांना नेहमी वाटे.

उद्देश :-

१. शिवरायांच्या कार्याची ओळख करुन देणे.

२. महिलाविषयी आदर निर्माण करणे.

पध्दती :-

प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करण्यासाठी विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर केला आहे. तसेच तथ्यसंकलनासाठी द्वितीय साधन उपयोग केलेला आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजाचे कार्य :-

छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी आपल्या सर्व मावळयांच्या मुलांना सोबत घेऊन रायरेश्वराच्या मंदिरात शपथ घेतली ती म्हणजे हिंदवी स्वराज्य स्थापन करण्याची आणि त्या सर्वांनी मिळुन पहिला तोरणा किल्ला जिंकुन स्वराज्याचे तोरण बांधले. शिवरायांच्या हिंदवी स्वराज्यात सर्व जातीधर्माचे लोक होते. त्यांनी आपल्या आयुष्यात हिंदवी स्वराज्य मजबुत करण्यासाठी अनेक संकटांना सामोरे गेले. वयाच्या १८

व्या वर्षी शिवाजी महाराज यांनी रायगड, कोंढाणा म्हणजेच सिंहगड किल्ला जिंकला. अदिलशहा यांना शिवाजी महाराज यांच्या वाढत्या साम्राज्याला रोखण्यासाठी त्यांनी १० हजार सैन्यानिशी अफजलखानाला पाठविले. परंतू छत्रपती शिवाजी यांनी प्रतापगडाच्या पायथ्याशी शामियाना मध्ये भेटीचे आमंत्रण देऊन भेटीचे ठरले. खान आणि शिवराय यांची भेटीचा दिवस ठरला. खानाला वाटले की, शिवाजी महाराज यांना बगलेत दाबुन त्यांच्यावर वार करुन ठार करु. त्याने तसे केलेही परंतु महाराज यांनी चिलखत अंगात हाताच्या बोटात वाघनख्या घातल्या होत्या. खानाने महाराजावर तलवारीचा वार केला. छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी अंगरखा घातल्यामुळे त्यांचा सदरा फाटला तेवढयात महाराजाने चपळाईने वाघनख्याचा वापर करुन त्यांची हत्या केली.

त्यानंतर फाजलखान व सिध्दी जौहर यांनी महाराजांना पन्हाळगडावर वेढा टाकला परंतु महाराजांनी युक्तीने तेथून निसटून विशालगडावर पोहोचले. पावनखिंडीत बाजीप्रभु देशपांडे ने सर्व शत्रूसैन्यांना रोखले त्या घनघोर लढाईत बाजीप्रभु देशपांडे यांना वीरमरण आले.

शायिस्तेखान यांनी ही पुण्यावर चाल केली चाल केली त्यांनी पुणे, चाकण, उत्तर कोकण इ. प्रदेश जिंकला. महाराजांने एक युक्ती आखली एका घरातीचे नाटक करुन त्यात आपले निवडक ४०० सैनिक घेऊन शायिस्तेखानावर हल्ला केला व त्या हल्यात खानाची हाताची बोटे कापली. महाराजानी १६६४ सुरतेवर प्रथम लुट केली आणि खुप संपत्ती जमवली आणि सर्व मिळालेली संपत्ती स्वराज्याच्या कामी लावली आणि दुसरी लुट १६७० मध्ये केली. कुतुबशहाच्या साथीने कर्नाटकवर स्वारी केली.

महाराजांचे धाडस :-

छत्रपती शिवाजी महाराज हे औरंगजेब बादशाहा यांच्या ५० व्या वाढदिवसासाठी आग्रा येथे गेले असता कैद करण्यात आले परंतु महाराज आणि त्यांचे साथीदार हिरोजी फर्जंद आणि मदारी मेहतर यांनी त्यांना साथ दिली आणि महाराज धाडसाने पेटाज्यातुन निसटले. तसेच अफजल खान प्रकरणाच्या वेळी सुध्दा धाडसाने त्यांचा सामना केला.

स्वामिनिष्ठ मावळे :-

शिवरायांचे मावळे हे जीवाला जीव देणारे, स्वामिनिष्ठ होते. त्यांनी हिंदवी स्वराज्य वाढविण्यासाठी वीरमरण पत्करले परंतु मागे हटले नाही. पुरंदरच्या लढाईत तर दिलेरखानाने मुरारबाजी यांना खुप मोठे अमिष दाखवले होते परंतु शिवरायांचे ते खरे प्रमाणिक मावळे होते ते. वीरमरण पत्करले पण फितुर झाले नाही. कोंढाणा किल्लाच्या लढाईत तानाजी घरी आठ दिवसावर मुलाचे लग्न असताना म्हणतात की, आधी लग्न कोंढाण्याचे मग माझ्या रायबाचे, आम्ही जिवंत असताना महाराज आपण लढायला जाणार? आणि वीरमरण पत्करतात.

पन्हाळयाच्या वेढयाच्या वेळी महाराज किल्यात अडकले होते त्यावेळी शिवा काशिद या तरुणाने महाराजांना वेढयातुन बाहेर काढण्यासाठी स्वतः शिवराय बनून पालखीत जातात. सिध्दी जौहरच्या सैन्यांना वाटते महाराज पालखीन बसून आलेत त्यांना पकडले. परंतु या तरुणाने फसवले म्हणुन त्याला विचारणा होते की, तु असे का केले तेंव्हा तो म्हणतो की मला एक दिवस छत्रपती शिवाजी महाराज बनता आले मी माझे भाग्य समजतो. लगेच त्याला ठार केले जाते. आपल्या राजाचे प्राण वाचवण्यासाठी बाजीप्रभु देशपांडे पावनखिंडित शत्रु अगदी जवळ आलेला असताना म्हणतात की, माझ्या सारखे तुम्हाला किती सैनिक मिळतील पण तुमच्या सारखा हिंदवी स्वराज्याला राजा मिळणार नाही. राजाची समजूत काढून त्यांना विशालगडाकडे रवाना करतात व स्वतः शत्रूला अडवून धरतात व स्वतः

वीरमरण पत्करतात. अफजलखान प्रकरणावेळी जीवामहाला यांनी सय्यद बंडा यांचा वार स्वत:वर घेऊन शिवरायांना वाचविले. केवढी ही स्वामिभक्ती!

शिवरायांचे राजकिय विचार प्रेरणादायी :-

छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी जवळपास ४०० वर्षापुर्वी आपला राज्यकारभारत चालविण्यासाठी अष्टप्रधान मंडळ नेमले होते. म्हणजेच प्रत्येक खात्यावर स्वतंत्र एक एक प्रमुख नेमले होते. त्यामुळे राज्यकारभार चालविणे त्यांना सोपे गेले. सैनिकाला रोख वेतन दयायचे.

स्त्रिविषयक विचार :-

छत्रपती शिवाजी महाराज आपल्या जीवनात आईना म्हणजे राष्ट्रमाता जिजाऊ साहेबांना यांनी मानाचे स्थान होते. ते शेवटपर्यंत आईच्या आज्ञेत राहिले. आईने त्यांना चांगले संस्कार दिले व संकटाच्या वेळी आईचा सल्ला घ्यायचे. तसेच इतर स्त्रियांचा नेहमीच आदर केला. कर्नाटक स्वारीहुन परतत असतांना सावित्रीबाई देसाई यांच्या संघर्षाच्या वेळी त्यांना पराजित करुन जेंव्हा त्यांना शिवरायांच्या समोर आणण्यात आले तेंव्हा आदराने बहिणीचा दर्जा दिला. कल्याणच्या सुभेदारांच्या सुनेला मा

इतर धर्माबद्दल आदर :-

महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्यात सर्व धर्मियांना सारखेच स्थान होते. कोणाविषयी आकस नव्हता. लढायांच्या वेळी त्यांनी आपल्या सैन्यांना सांगितले होते की इतर सर्व धर्मियांच्या पवित्र ठिकाणे, यांचे पावित्र्य राखण्यास सांगितले होते. अगदी कुराणाची एखादी प्रत जरी सापडली तरी सैनिक आदराने मुस्लिम बांधवाना दयायचे.

निष्कर्ष :-

१. जुलूम, अन्याय, अत्याचार नष्ट करणे.
२. स्वत:चे हिंदवी स्वराज्य
३. अचूक निर्णय क्षमता
४. स्वाभिमान जागवणे
५. नेतृत्व गुण
६. सर्व स्त्रिया आपल्या बहिणी किंवा आई सारख्याच असतात हि भावना रुजविणे.

अशा या महान राजांचा मृत्यु १६८० मध्ये रायगडावर झाला. एक प्रजाहितदक्ष रयतेचा वाली, कल्याणकारी राज्याच्या निधनामुळे पूर्ण जनता दु:खाच्या महासागरात बुडाली.

संदर्भ :

१. मॅकग्रा हिल - सामान्य अध्ययन.
२. मध्यकालीन भारत - भाग -२ (१७४०-१७६१)
३. दै. लोकत- लेख - शिवरायाचा स्त्रिविषयक दृष्टीकोन दि. ६ मार्च २०१५
४. दै. सकाळ -लेख- महिलांचा आदर करणारे शिवयाय दि. १९ फेब्रु. २०१९
५. महाराष्ट्र राज्य पाठयपुस्तक निर्मीती व अभ्यास संशोधन मंडळ पूणे चे ७ वी चे इतिहास पुस्तक
६. इ. ४ थी पाठयपुस्तक
७. इंटरनेट

■■■

क्रांतीकारी महापुरुष - संत सेवालाल महाराज

संशोधक -
श्री. लहु बाबुराव राठोड

प्रस्तावना

महाराष्ट्र ही संताची भूमी म्हणुन प्रसिध्द आहे. महाराष्ट्रात अनेक संत महात्मे जन्माला आले. संत ज्ञानेश्वर,संत तुकाराम, संत एकनाथ, संत नामदेव इ. अनेक संत महाराष्ट्रात होऊन गेले. त्यांनी आपल्या आचार विचार, पवित्र वाणीने महाराष्ट्रात अध्यात्म, भक्तीसंप्रदाय निर्माण केला. समाजात सुधारणा केली. संत सेवालाल महाराजांचे आयुष्यातील बरीच वर्षे महाराष्ट्रात गेलेली आहेत.

बंजारा समाजामध्ये क्रांतीकारी महापुरुष म्हणुन सेवालाल महाराज होऊन गेले. त्यांचा जन्म 15 फेब्रुवारी 1739 मध्ये गोलालडोडी ता. गुत्ती जि. अनंतपुर, आंधप्रदेश राज्यामध्ये सध्याच्या तेलंगणा राज्यात झाला. त्यांच्या वडिलाचे नांव भीमानाईक व आईचे नांव धरमणी होते. भीमानाईक तांडयाचे प्रमुख (नायक) होते. त्यांना तीन भाऊ हापा, बदु, पुरा होते. संत सेवालाल महाराज यांचे नाव घहिराङ होते. ते सर्व लहानथोर त्यांना घ्भायाङम्हणायचे. तसेच मोतीवाळो, पोरियातारा, तोडावाळो, गादीवाळे, बापु, सेवालाल इ. म्हणायचे. सेवालाल हे नांव त्यांच्या समाजाप्रती लोकांविषयी असलेली घ्सेवाङ वृत्ती या सद्‌गुणावरुन पडले. समाजातील अज्ञान, अंधश्रध्दा, व्यसनाधिनता पाहुन महाराजांनी समाज सुधरवण्यासाठी आजन्म अविवाहीत राहिले.

संत वैरागीवृत्ती, त्यागीवृत्तीने परिपूर्ण असतात. त्यामुळे खज्या अर्थाने ते समाजाचे उद्धारक असतात. ते देशाचे चांगले सुजाण, जबाबदार नागरिक घडवण्यासाठी सद्‌गुण देऊन त्यांच्यात अधिकाराबरोबर कर्तव्य पार पाडण्यासाठी नागरीकांना प्रेरणा देत असतात. आपल्या राष्ट्राला लोकशाही राज्य बळकट करण्यासाठी ते दिपस्तंभाप्रमाणे कमा करतात. त्यांना त्याचा कसल्याच प्रकारचा मोबदला अपेक्षित नसतो. मान, सन्मान त्यांची त्यांना आवश्यकता नसते. त्यांच्या आचरणात मत्सर, द्वेष, राग, लोभ इ. नसतात ते सर्वांना आपल्या अपत्याप्रमाणे जपतात, वागवतात. संताना सोने आणि माती याची किंमत सारखीच असते. साधारण मनूष्य फक्त आर्थिक, स्वार्थाचा विचार करतो. संत फक्त आपल्या अमृततुल्य वाणीने, सात्विक गुणाने, समाज आणि राष्ट्र घडवण्यासाठी संपूर्ण आयुष्य वाहुन देतात. आजपर्यंतचा इतिहास पाहिला तर संताना प्रथमत: त्रास होतो. परंतु नंतर समाज हळुहळु स्विकारतो. समाजाला त्यांचे विचार पटतात आणि शेवटी समाजाचा उद्धार होतो.

बंजारा समाज हा व्यापारानिमित्त जगभर भटकंती करायचा त्यांनी मिठाचा व्यापार, धान्याचा व्यापार, युध्दाच्या वेळी रसद पुरविणे, प्रसंगी युध्दात त्यांनी सहभाग घेतला. संत सेवालाल महाराजाचे आजोबा रामजी हे 52 तांडयाचे प्रमुख होते. सेवालाल महाराजाच्या जन्माच्या वेळी निजामाचे राज्य होते. त्यांनी परंपरागत व्यवसाय बंद केले. सैनिकाना पुरवायच्या साधन सामग्री इ. ही बंद झाल्या. त्यामुळे एका ठिकाणी राहुन सर्वांचे प्रंपच चालणार नाही. उद्देशाने त्यांनी भारतभर फिरुन व्यापार केला. बंजारा समाज हा त्यावेळी अडाणी असल्यामुळे इतिहास लिखित नाही. परंतु संत सेवालाल महाराजाचे विचार सामान्य लोकांना माहित

नव्हते. त्याचे विचार अलिखित होते. आज त्यांनी सांगितलेली सर्व वचने पुर्ण होताना दिसत आहे.

उद्देश :

1) संत सेवालाल महाराजांचे विचार सर्वसामान्यापर्यंत पोहचविणे.

2) समाज सुधारणा करणे.

पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंध तयार करणेसाठी विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर केला आहे. तसेच तथ्य संकलन द्वितीय साधन सामग्रीचा उपयोग केलेला आहे.

संत सेवालाल महाराज यांचे विचार :-

* तुम्ही स्वत: स्वत:च्या जीवनाचे शिल्पकार बनु शकता. आपल्या अंधकारमय जीवनात स्वत: दिवा लावून प्रकाशमान होऊ शकता.
* स्वत:ची ओळख स्वत:च्या नावाने बनवा.
* कुणीही कोणाशी कमी नसतो. कुणालाही कमी समजू नका.
* कोणतीही बाब माहिती करुन घ्या, शिकून घ्या, त्यास पडताळून पहा नंतरच त्यांचा अवलंब करा. (जाणजो, छांळजो, पछज मानजो)
* येणाऱ्या काळात रुपयाला एक लीटर पाणी विकेल (रपिया कटोरो पांळी वक जाय) सेवालाल महाराज हे दुरदृष्टीचे संत होते. त्या काळात सहा-सहा महिने पावसाची झड लागायची. त्यावेळी असे महणणे कि, पाणी लीटरने विकेल ही दुरदृष्टीच आहे. सेवालाल महाराजांनी वाढती लोकसंख्या पाहुन 250 वर्षापुर्वी हे भाकित केले आणि आज आपण पाहतो कि पाण्याच्या शेकडो कंपन्या निर्माण झाल्या. त्यावरच हजारो लोकांचे प्रपंच चालु आहे. त्यावेळी महाराजांना लोकांनी काहीही बोलता असे म्हणायचे. परंतु आज त्यांचे विचार खरे ठरवण्याचे दिसून येते.
* रुपयाचे तेराच फुटाणे विकतील (रपियार तेरा चळां वकीय म्हणजे महागाई वाढेल.)
* अहिंसेचे पालन करा.
* तांडयाच्या प्रमुखास उद्देशून-गरिबांना विनाकारण दंड करु नका, त्यांचे शोषण करु नका जर तुम्ही त्यांची आर्थिक, पिळवणूक केली तर तुमच्या सात पिढया नरकात जातील. तुम्हाला वंशच राहणार नाही. नाईक लोक गरिब लोक जे अडाणी, अंधश्रध्दाळू होते. त्याची पिळवणूक करायचे म्हणून भिती दाखवून संत सेवालाल महाराजांनी मानवतावाद, सर्वांना समान न्याय देण्याचे काम केले.
* चोरी करु नका. चोरी करुन मिळणारी जी रक्कम आहे. ती एक दिवस मोरीतच (नालीतच) जाईल. यामुळे समाजातील गुन्हेगारी प्रवृत्ती कमी झाली (जो करीय चोरी वोर कमाई जाय मोरीम)
* हजारो कोसो घडणारी घटना एका सेकंदात कळेल (मलकेर खबर पलकेम कळजाय) आज आपण पाहतोय की आजच्या विज्ञान तंत्रज्ञानाच्यामुहे मोबाईल क्रांतीमूळे एका क्षणात जगात कुठलीही घटना समजु लागली आहे. हे बापुंचे वचन शंभर टक्के खरे ठरले.
* कोणतेही काम पुर्ण करायचे असेल समुहाचे संघटनेने राहा. हेच यशाचे गमक आहे.
* दुसऱ्यावर अवलंबुन राहु नका परंतु दुसऱ्याच्या विश्वासाला पात्र बना.

? शिकवण अंगीकारा, त्यातून ज्ञान मिळते आणि शिकवण सुध्दा राजसत्ता घडवण्याची क्षमता प्राप्त करुन

देते.

? स्वाभीमानाने जीवन जगा

? कलियुगात गोंधळ, अराजकता दिसेल (कलीयुगेम कलोळ मच जाय)

? सतत चांगले काम करा. योग्य कर्म करा मी सतत तुमच्या पाठीशी राहीन.

? प्राणीमात्रावर दया करा.

? आपली वाणी शुध्द ठेवा.

? मी सांगितलेली वचने जर खोटी झाली तर सुर्य, चंद्र नरकात जातील. म्हणजेच पृथ्वी नष्ट होईल. आज आपण पाहतो कि, सर्वच्या सर्व वचने 100% खरी ठरली आहेत.

? प्राणीमात्रावर दया करा :

सेवालाल महाराज स्वत: 3755 गायींचा सांभाळ केला. त्यांना वेळेवर चारा, पाणी, त्यांचा सांभाळ करण्यामध्ये त्यांचे मित्र सखा, भिका, बंधु हापा, बदु, पुरा व जेष्ठ व्यक्ती नाथा, वडत्या इ. सहकार्य केले. महाराजाजवळ एक बैल (गराशा) होता. तसेच तोळाराम नावाचा एक घोडा होता. त्यांची ते विशेष काळजी घेत असे.

? स्वाभिमानी :

सेवालाल महाराजांनी कधीही इंग्रजांना कर दिला नाही ते म्हणायचे घ्आमचा तांडा, आमचं राज्यङ तुम्हांला कर का दयायचा. कारण इंग्रजाबरोबर अनेक वेळा युदध केले पण कर दिला नाही. इतकेच नव्हे दिल्लीचे राजे गुलाबखान यानी काही नविन कर लादले पण महाराजानी ते नाकारले व आपले 900 सैनिकाबरोबर घेऊन गुलाबखानाचे 25000 सैनिकाबरोबर युध्द केले आणि जिंकले सुध्दा.

संत सेवालाल यांनी आपल्या आयुष्यातील बराच काळ हा आपल्या तांडयातील वादविवाद, भांडण तंटा इ. मिटविण्यासाठी खर्च केला. जेणे करुन आपली भांडणे आपल्यातच राहावी. बाहेरच्यास नको, म्हणुन एक बैठक, पंचायत बसून त्याचा निपटारा करत असे.

? स्त्रीविषयक विचार :

संत सेवालाल महाराज हे माता-पित्याच्या आज्ञेत राहिले. तांडयातील सर्व माता-भगिनींचा आदर करायचे. म्हणुन तर सर्व मुली, स्त्रिया आणि सर्वजण त्यांना घ्भायाङ(भाऊ) म्हणायचे. जेव्हा त्यांना लग्नाविषयी विचारणा होऊ लागली तेव्हा ते म्हणायचे कि, सगळय मुली मला (भाया) भाऊ-भाऊ म्हणतात वर मी लग्न कसं करु मी आयुष्यभर अविवाहीत राहिन. परंतु लग्न करणार नाही.

? आर्थिक :

संत सेवालाल महाराज हे व्यापार करायचे. महाराष्ट्रात रायगड जिल्हयात उरण तालुक्यात आजही एक तांडा आहे. तेथे सेवा नावाचे बंदर होते. त्यांचा व्यापार बाहेरील देशाशी होता.

प्राचीन काळापासुन मध्ययुगीन काळापर्यंत जंगल, पर्वत इ. मध्ये व्यापाराच्या निमित्ताने बंजारा समाज फिरला व इतरांना रस्ते, मार्ग दाखवण्याचे कार्य केले. श्री. संत सेवालाल महाराज यांनी तर संपूर्ण समाजाला योग्य दिशा देऊन समाज सुधारणा केली. आजही समाज त्यांच्या दाखवलेल्या मार्गावर मार्गक्रमण

*** पर्यावरण दृष्टीकोन :**

बंजारा समाज पुर्वीपासुन निसर्गपूजक आहे. प्राचीन काळापासुन निसर्गाशी संबधीत पृथ्वी, जल,

अग्नी, वायु, सुर्य यांची पुजा करत आला आहे. तीज या सणाच्या वेळी पंचतत्वाचे पुजन करतात.

*** राजकिय :**

सर्वजण समुहाने सहा असेच एकसंघ राहा यातुन संघटन महत्वाचे आहे. कोणत्याही कामात एकजुटीने राहिल्यास कार्य पुर्णत्वास जाईल असे ते म्हणायचे आज देशात ज्या पक्षाला बहुमत असेल त्याचीच सत्ता येते. हे सांगता येईल.

निष्कर्ष :

1) समाजबांधवाकडून अपेक्षीत बदलासाठी आवाहन.

2) दुरदृष्टी

3) नैतिकमुल्य

4) स्वाभिमान

5) न्याय, समता आणि बंधुता मुल्याचा स्विकार

अशा या महान महापुरुषांचा रुईगड 2 जानेवारी 1773 रोजी स्वर्गवास झाला. संपूर्ण समाज हळहळला त्यांच्या अंत्यविधीला हजारो समाजबांधव उपस्थित होते. ब्राम्हणाच्या मंत्रोच्चारात चंदनाच्या सुगंधित लाकडामध्ये महाराजाचे अंत्यसंस्कार पोहरादेवी येथे करण्यात आले.

आज महाराज ज्या ज्या ठिकाणी वास्तव्यास होते ती ती ठिकाणे तिर्थ क्षेत्रे म्हणुन प्रसिध्द आहे. मध्यप्रदेश मध्ये बुज्हाणपुर येथे घशिवबाबाङ यात्रा खुप मोठी भरते. प्रत्येक वर्षी रामनवमीला पोहरादेवी जि. वासिम येथे मोठी यात्रा भरते.

संत सेवालाल महाराज ज्या ज्या ठिकाणी वास्तव्यास होते. ती बहुतांश ठिकाणे तिर्थक्षेत्रे म्हणुने उदयाला आली आहेत. पोहरादेवी हे ठिकाण घ्बंजाराची काशीङ म्हणून प्रसिध्द आहे. समाजातील समाज बांधव दरवर्षी रामनवमीला एकत्र जमा होऊन सर्वजण आपल्या लाडक्या महापुरुषांना अभिवादन करतात व त्यांच्या विचारात लीन होतात आणि त्यांच्या विचाराप्रती एकरुप होऊन परततात.

आपण सर्व समाज बांधवानी सर्व संताचे विचार आचरणात आणले तर समाजातील भांडण तंटे , खुन, दरोडे, वाईट गोष्टी घडणार नाही. आणि एक दिवस आपला देश बलशाली भारताची संस्कृती महान आहेच आणखी बळकट होईल. भारतात सुख शांती, रामराज्य यायला उशिर लागणार नाही.

संदर्भ :-

1) सेवालाल अमृत ग्रंथ.

2) https://www.dainikprabhat.com लेख संत सेवालाल महाराज यांचे कार्य दि. 15 फेब्रुवारी 2019

3) m.gorbanjara.com

4) nr.m.vikipedia.org

5) Internet.

■■■

पारधी समाजातील मुलींच्या शिक्षणातील अडचणींचा शोध - एक अभ्यास

डॉ. विलास उमराश काळे ,
(एम.ए.एम.एड.(सेट शिक्षणशास्त्र) पीएच.डी (शिक्षणशास्त्र)
केंद्रप्रमुख, केंद्र अरण, ता.माढा जि.सोलापूर

सांराश

बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ नुसार ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील सर्व मुले - मुली यांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देणे आवश्यक केले आहे. शासनामार्फत शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणासाठी अनेक योजना उपक्रम व कार्यक्रम राबवले जात आहेत. आदिवसी पारधी समाजातील मुली शाळेत दाखल होतात, मात्र प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षण पुर्ण होण्या अगोदरच शाळा सोडून देतात. ज्या मुली शाळेत टिकुन राहतात त्यांची शैक्षणिक प्रगती इतर विद्यार्थ्यांच्या तुलनेने कमी असल्याचे दिसुन येते. काही मुलींची नावे शाळेत आहेत पण शाळेत नियमित उपस्थित राहत नाहीत ते अध्ययन बाह्य होतात आदिवासी पारधी समाजामध्ये रुढी, परंपरा, चालीरिती आहेत. अंधश्रध्दा बऱ्याच प्रमाणात आहे. काही कुटूंबातील व्यक्ती व्यसनी आहेत. गैरकृत्यामध्ये आढळतात दारु गाळण्यासारखा व्यवसाय करतात, अंधश्रध्दा बऱ्याच प्रमाणात आहे. काही प्रमाणात जातपंचायती भरविल्या जावुन त्यातील अन्यायकारक न्यायनिवाडे होत आहेत या सर्वांचा परिणाम मुलींच्या शिक्षणावर होत आहे. संशोधनासाठी वर्णनात्मक सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर केलेला आहे. संशोधन समस्येचे संदर्भात माहिती संकलित करण्यासाठी प्रश्नावली,मुलखती, निरीक्षण सूची साधंनाचा वापर केला आहे.

संकलित झालेल्या माहितीचे सारणीकरण करुन शेकडेवारी सरासरी संख्याशास्त्रीय साधनांचा वापर करुन अन्वयार्थ लावला आहे. आदिवासी पारधी समाजातील मुलींची आर्थिक परिस्थिती हलाखीची आहे. मुलींच्या रुढी - पंरपरा,धार्मिकता, कौटूंबिक व्यवसाय, चालीरिती, अंधश्रध्दा, जातपंचायत बोलीभाषेचा परिणाम शैक्षणिक प्रगतीवर होतो. प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शाळा, महाविद्यालयीन मुलींना शिक्षण मोफत द्यावे, शैक्षणिक प्रगतीसाठी, शिक्षण पुर्ण होणेसाठी शैक्षणिक साधने गणवेश, पुस्तके,शिष्यवृत्या योजनांची अंमलबजावणी करावी, सर्व शिक्षण मोफत द्यावे असे निष्कर्ष संशाधना अंती आले आहेत.

प्रास्ताविक :-

जन्मलेले प्रत्येक मुल शिकावे, त्यांना जीवन उपयोगी शिक्षण मिळावे म्हणुन केंद्र सरकार, राज्य सरकार प्रयत्नशिल आहेत. सर्व शिक्षा अभियान, राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान या सारखे नवनवीन उपक्रम कार्यक्रम राबवत आहे. बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा अधिकार नियम २००९ लागु होऊन त्याची अंमलबजावणी चालु आहे या अधिनियमाच्या अंतर्गत उपक्रम, कार्यक्रमांची अंमलबजावणी

चालु आहे.प्राथमिक स्तरांवर १०० टक्के पटनोंदणी झालेली आहे. ९५ टक्के च्या पुढे उपस्थिती आहे. समाधानकारक गुणवत्तापुर्ण दर्जेदार प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाचा पल्ला अद्याप गाठावयाचा आहे. आदिवसी पारधी समाजातील इ.१ ली त दाखल झालेली मुले मुली कसे बसे शिक्षण घेतात त्यातील काही मुली शाळा मध्येच सोडून देतात. काही मुली अध्ययन बाह्य होतात याची अनेक कराणे आहेत. ज्या मुली प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण घेत आहेत अशा काही प्रमाणात मुली शिक्षणाच्या प्रवाहात आलेल्या आहेत. यातील बऱ्याच मुलींना शिक्षण घेताना अडचणी येतात त्यापुढील माध्यमिक शिक्षण महाविद्यालयीन शिक्षण, व्यवसायीक शिक्षण घेताना दिसुन येत नाही. अशा मुली अध्ययन बाह्य, शाळा बाह्य होताना दिसुन येतात. पर्यायाने शिक्षणाच्या प्रवाहातून बाहेर पडतात.

महाराष्ट्रातील बहुतांश जिल्हामध्ये शहरामध्ये खेड्या पाड्यात आदिवसी पारधी जमात वास्तव्यास आहे. संशोधक स्वतः आदिवासी पारधी समाजातील असल्याने ते स्वतः केंद्रप्रमुख या पदावर कार्यरत आहे. या समाजातील मुलींना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी आदिवासी विभाग, शासनाच्या विविध योजना, उपक्रम कार्यक्रम आहेत यामध्ये आदिवासी आश्रम शाळा, समाज कल्याण विभागाच्या आश्रम शाळा, निवासी वसतिगृहे, शिष्यवृत्या विविध विद्यार्थी लाभांच्या योजना या जमातीतील विद्यार्थ्यांसाठी मुलींसाठी आहेत. या योजना व उपक्रम हे त्यांना कितपत माहिती आहेत याचे ज्ञान माहिती त्यांना नाही, आई वडील,पालक, समाज बऱ्याच प्रमाणात गावकुसाबाहेर, गायरान, वनात, जंगलात, डोंगरावर, ओसाड माळरानावर गाव वस्तीपासुन लांब दूर राहतो आहे यांची मातृभाषा पारधी आहे. शाळेत शिक्षणाची भाषा मराठी प्रमाणभाषा आहे. यामुळे अध्ययनामध्ये शिकण्यामध्ये अडचणी निर्माण होतात.

आदिवासी पारधी समाजातील पालकांची आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतीक शैक्षणिक स्थिती हलाखीची आहे. धार्मिकता, रुढी पंरपरा भुतपिशाच्य, व्यसनाधिनता फोफावली आहे. अज्ञानपणा व निरक्षरता जास्त प्रमाणात आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा उदरनिर्वाहासाठी सतत ची भटकंती शिकार करणे, शिक्षणाचा अभाव, द्रारिद्यामुळे व अतिमागासलेपणामुळे आर्थिक परिस्थितीने वंचित आहेत. इतर समाजाकडून काही अंशी अन्यायाची असमानतेची वागणुक मिळते. पोलीस खात्याकडून सतत संशयास्पद वागणूक मिळते.
या सर्वांवर उपाय म्हणजे म्हणजे शिक्षण घेणे. साक्षर होणे शिक्षण हा माणसाचा तिसरा डोळा आहे. सोलापूर जिल्ह्यातील आदिवासी पारधी समाजातील मुली शिक्षणाच्या प्रवाहात दिसुन येत नाहीत. त्यांचे माध्यमिक शिक्षण हा पुढचा टप्पा पुर्ण होत नाही.

सामाजिक जीवनामध्ये जीवन जगताना व्यसन गावकुसाबाहेर राहणे, प्रशासनाकडुन ठोस कोणत्याही प्रकारची मदत न मिळणे,दैनंदिन गरजा, उदरनिर्वाहासाठी वाम मार्गाचा अवलंब करणे, इतर प्रगत समाजात सामील झाले तर समावुन न घेणे, संशयास्पद वागणुक देणे,समाजामध्ये कलुषीत भावना निर्माण होणे या

सर्वांचा परिणाम मुलींचे शिक्षणावर होताना दिसुन येत आहे. त्यामुळे आदिवासी पारधी जमातीतील मुलींना शिक्षण घेताना कोणत्या अडचणी येतात. ? शैक्षणिक, सामाजिक प्रगती का दिसुन येत नाही? मुली आज ही उच्च पदस्थ नौकरी, व्यवसाय प्रतिनीधीत्व करताना दिसुन येत नाही. या सर्व प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी शास्त्रीय पध्दतीने अभ्यास करुन संशोधन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संशोधनाची समस्या व विधान :-

पारधी समाजातील मुलींच्या शिक्षणातील अडचणींचा शोध-एक अभ्यास.

संशोधनाची उद्दीष्टे :-

१) पारधी समाजातील मुलींच्या शैक्षणिक, अप्रगतीच्या कारणांचा शोध घेणे

२) पारधी समाजातील मुलींच्या सामाजिक, कौटूंबिक स्थितीचा अभ्यास करणे

३) पारधी समाजातील मुलींच्या लाभांच्या योजनांचा अभ्यास करणे.

४) पारधी समाजातील मुलींच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी उपाय योजना सुचविणे

५) संशोधन पध्दती :- प्रस्तुत संशोधन समस्या वर्तमान काळासाठी निगडीतअसल्याने संशोधकांनी वर्णनात्मक पध्दतीचा वापर केलेला आहे.

नमुना निवड :-

प्रस्तुत संशोधन माढा तालुक्यातील २९५ जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा, १३५ माध्यमिक शाळा, २७ उच्च माध्यमिक शाळा, ४ महाविद्यालयातील मुलींचे आहे. यापैकी आदिवासी पारधी समाजातील मुली शिकत असलेल्या १२ जिल्हा परिषद शाळा मुख्याध्यापक, आठ माध्यमिक शाळा मुख्याध्यापक, १४ उच्च माध्यमिक शाळा मुख्याध्यापक, व १ उच्च महाविद्यलयातील प्राचार्य यांची निवड करण्यात आली. पारधी समाजातील ६८ मुलींपैकी २९ मुलींची यादृच्छिक नमुना निवड लॉटरी पध्दतीने करण्यात आली. यापैकी १० मुली व १० पालकांची मुलाखतीसाठी निवड करण्यात आली.

संशोधनाची साधने व तंत्रे :-

प्रस्तुत संशोधनाबाबत सविस्तर माहिती मिळविण्यासाठी प्रश्नावली या प्रमुख सांधनांचा वापर करण्यात आला. मुलींची शैक्षणिक प्रगती पत्रक, उपस्थिती पत्रक, शैक्षणिक, सामाजिक, कौटूंबिक अडचणी समजुन घेण्यासाठी निरीक्षण तंत्राचा वापर करण्यात आला.

संशोधनाची कार्यपध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी पारधी समाजातील मुली शिकत असलेल्या जिल्हा परिषद शाळा मुख्याध्यापक, माध्यमिक शाळा मुख्याध्यापक, उच्च माध्यमिक शाळा मुख्याध्यापक, महाविद्यलयांचे प्राचार्य कडून पारधी समाजातील मुलींची माहिती मिळविण्यासाठी संरचित उद्‌दीष्टाधिष्ठीत १९ प्रश्नांची प्रश्नावली

तयार केली. १५ प्रश्न बंधिस्त, ४ प्रश्न मुक्त होते. मुलींच्या पालकांची मुलाखत घेण्यासाठी ११ प्रश्नांचा समावेश केला होता. निरीक्षणासाठी १० मुद्दे निश्चीत करण्यात आले. प्रश्नावली, मुलाखतीतुन मिळविलेल्या माहितीची सत्यता व इतर सामाजिक, कौटूंबिक माहिती मिळविण्यासाठी निरीक्षण तंत्राचा वापर केला. प्रस्तुत प्रश्नावली, मुलाखत सुची, निरीक्षण तंत्राची सुची, ५ शिक्षण शास्त्रातील तंज्ञाकडून तपासुन घेतली. तंज्ञांनी दिलेल्या सुचना विचारात घेवुन अंतीम प्रश्नावली, मुलाखत सुची व निरीक्षणतंत्राचे मुद्दे तयार केले. सदर प्रश्नावली माढा तालुक्यातील पारधी समाजातील मुली शिकत असलेल्या जिल्हा परिषद शाळा १२, माध्यमिक शाळा ८, उच्च माध्यमिक शाळा ४, १ महाविद्यालय मुख्याध्यापक तथा प्राचार्य यांना देण्यात आले. १५ मुली व १५ पालकांची मुलाखत घेण्यात आली. ५ कुटूंबाचे निरीक्षण सुचीव्दारे निरीक्षण नोंदविण्यात आले. त्याच बरोबर पारधी समाजातील मुलींच्या शैक्षणिक प्रगतीच्या कागदपत्रांची, उपस्थिती पत्रकांची पाहणी केली या संशोधन विषयासाठी संकलीत केलेल्या माहितीचे विश्लेषण अर्थ निर्वचन करण्यासाठी कोष्टके तसेच सरासरी व शेकडेवारी या संख्याशास्त्रीय तंत्राचा वापर करुन त्यावर अधारीत निष्कर्ष काढण्यात आले.

निष्कर्ष :-

१) ४१ %पारधी समाजातील मुली नियमित उपस्थित नाहीत.

२) ७१ % पारधी समाजातील मुलींची आर्थिक परिस्थिती हलाखीची आहे.

३) ८१ % मुलींच्या उच्च माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी गावात व घराजवळ सोय नाही.

४) ४१ % मुलींना योजनांची माहिती नाही.

५) ५७ % मुलींना शाळेत जाण्यासाठी कोणतीही सोय नाही.

६) ५७ % मुलींच्या कुटूंबातील सदस्य निरीक्षर आहेत.

७) ६७ % मुलींवर सामाजिक, धार्मिक रुढी परंपरांचा परिणाम शिक्षणावर झालेला आहे.

८) ७७ % मुलींना जादा शिकवणी वर्ग नाही.

९) ३३ % मुलींना योजनांचा लाभ मिळालेला नाही.

शिफारशी :-

१) शैक्षणिक सर्वेक्षण करुन १०० % मुली शिक्षणाच्या सर्व स्तरावर सक्तीने दाखल करावेत.

२) आदिवासी पारधी मुलींना शासकीय विविध योजना लाभांच्या योजना, शिष्यवृत्यासह यांची प्रत्यक्ष लाभ घेण्यासाठी सर्व शाळा प्रमुखांनी पुढाकार घ्यावा.

३) आदिवासी पारधी समाजातील मुलींना जादा शिकवणी वर्गाचे अयोजन, नियोजन करावे. शैक्षणिक प्रगती साधावी.

४) आदिवासी पारधी समाजाचा आर्थिक स्तर उंचावणे, स्वंयसेवी संस्था, शासनामार्फत योजना व अनुदानांचे प्रत्यक्ष लाभ द्यावेत.पालकांचे उद्‌बोधन करावे.

५) आदिवासी पारधी समाजाकडे संशयीत गुन्हेगार न पाहता सहानुभुतीचे, मदतीचे वातावरण तयार करावे. याकामी समाजसेवक, स्वंयसेवी संस्था, लोकप्रतिनीधी, कार्यकर्ते यांनी पुढाकार घ्यावा.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

१) गारे गोविंद, (२००९), आदिवांसींचे शिक्षण, औरंगाबाद : साकेत प्रकाशन.

२) फडके सुधीर, (१९९३) महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि त्यांचे प्रश्न,पुणे : जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन.

३) भिंताडे वि.रा,(२००६), शैक्षणिक संशोधन, व्दितीय आवृत्ती, पुणे : नित्यनुतन प्रकाशन.

४) लोटै रा.ना,(२०१०), आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, नागपुर : पिंपळापुरे प्रब्लीशर्स.

५) WWW.maha.gov.in

६) www.pardhi samaj.com

■■■

कला के उपासक - राजर्षि शाहु महाराज

डॉ.सविता चोखोबा किर्ते
श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख वरिष्ठ महाविदयालय, लातूर.

महाराज एक समय में अनेक बातो की और ध्यान देते थे | सामान्य लोगों के लिए शिक्षा की सुविधा करना किसानो के लिए प्रयत्न करना, अस्पृश्यों की सेवा करना, अकाल प्लेग इन सभी बातो की ओर शाहु महारज का ध्यान था | अपनी रियासत में कला का विकास होना चाहीए | कोल्हापुर का परिवेश कलापूर्ण हो ऐसा उन्हे लगता था | संगीत , नृत्य, गायन यह जीवन के अंग बन गये थे | मन को एक अलग आनंद देनेवाली कला, उसका विकास हाता अनिवार्य है यह महारज ने समझ लिया था | वे कला के उपासक थे कला के पुजारी थे | कोल्हापुर रियासत के नागरिकों का सांस्कृतिक स्तर बढना चाहिए इसलिए संगीत, नाट्य को उन्होंने राजाश्रय दिया |

विविध कलाकारो को आश्रय

अपनी रियासत के लोगो मे सुप्त कला है, उन कलाओं को अवसर मिलना चाहिए ऐसा महाराज को लगा | उन्होने अपनी रयत में कुछ लोगो को पहचानकर उनमे कलागुण है यह जान लिया | उन्हें ही कला को उपासक बना लिया | उन कलाओं का विकास हो, कलाकारी की प्रकति होकर उन्हें प्रेरणा मिलनी चाहिए | इसके लिए हजारो रुपये खर्च करनेवाला दानवीर, गुनीजनो की प्रशंसा करनेवाला गुनग्राहक राजा अर्थात राजर्षि शाहू ही था |

विविध कलाकारों को दरबार में महाराज ने आश्रय दिया | उनके कला का विकास हो इसके लिए उन्हें उस कला का प्रशिक्षण दिया | अकाल की परिस्थिति में उन्हे संभलना पडता था | उनका नाम भारत में कैसे प्रसिध्द होगा इसके लिए प्रयत्न किया | अभिनेता को उसके बचपन से ही रुचि निर्माण करके रंगभुमी पर उत्कृष्ट अभिनेता बनाया | अपने दरबार कलाओं को राजाश्रय देकर उनकी उपासना की |

गायन - अल्लादियाखाँ, केसरबाई

राजर्षि शाहू महाराज को गाना सुनने मे रुचि थी | कोल्हापुर दरबार में गानों की मैफील होती थी | अनेक गायक आते थे | महाराज उन्हे मानधन, और प्रसंगानुरुप इनाम देते थे | उनका उचित सम्मान किया जाता | महाराज के समय मे अल्लादियाखाँ हिंदी शास्त्रोक्त संगीत के गौरीशंकर प्रसिध्द थे | इस गायक से शिक्षा लेकर अनेक गायक तैयार हुए थे | ऐसे प्रसिध्द और गायन क्षेत्र में होशियार अल्लादियाखाँ कराची में एक शेटजी के पास थे| अल्लादियाखँा का गायन महारज ने मगन होकर सुना था | उनके गायन की शास्त्रीयता और सच्चापन महाराज ने पहचान लिया | इस गायक का अपने दरबार में सदुपयोग होगा इस हेतु से १८९५ में अल्लादियाखाँ को राजर्षि शाहूने अपने पास रखा | साथ परिवार था उनकी भी व्यवस्था की गई | अल्लादियाखाँ

को अपने परिवार मे सम्मान का पद दिया | १२ दिसंबर १८१२ मे पंचम जार्ज बादशहा के राज्यारोहण समारोह के अवसर पर दरबार बुला गया था | अपने परिवार के साथ खाँ साहेब को साथ लिया | मित्र की तरह बर्ताब किया | हिंदीविख्यात गायिका अंजनीबाई मालपेकर का भी महारज ने इसी तरह सन्मान किया | अल्लादियाखाँ के निगरानी में कोल्हापुर में अनेक गायक हुए | केसरबाई केरकर, पंडित भास्करराव बखले यह उनके शिष्य तो संपुर्ण भारत में प्रसिध्द हुए |

राजर्षि शाहु महारज ने केसरबाई को बचपन मे देखा था | उस समय से वह गाया करती थी | एक साल की उम्र मे किया गया गयान महारज को पसंद आया था | अब उनकी प्रगती हो चुकी थी | अल्लादियाखाँ से शिक्षा ग्रहण करने के लिए महाराज ने केसरबाई को वचन दिया | आगे महाराज ने अल्लादियाखाँ को बंबई भेजा और उनके पास केसरबाई की तालीम सुरु हुई | अपनी मेहनत से केसरबाई ने हिंदी गायन के क्षेत्र में प्रगति की | केसरबाई ने पुरें भारत में अपना नाम रोशन किया | रवींद्रनाथ टागोरने उन्हे सुश्री की उपधि देकर गौरव किया | भारत सरकारने उन्हे पद्मभुषण देकर सम्मान किया | इससे स्पष्ट हो जाता है कि समयानुरुप मदद करने की वृती महाराज की थी यह बात ध्यान में आती है | केसरबाई को की हुई मदद और प्रेरणा के कारण ही वह सुश्री और पद्मभुषण, अब्दुल करीमखाँ, पं. भास्करराव बखले, रजबअल्ली, वजीखाँ, केसरबाई ऐसे अनेक कलाकारों का सम्मान करके उन्हें प्रेरित यिा | बाकाबाई बांदोडकर (बाळाबाई) को महाराज ने दरबार की नर्तकी व गायिका की नोकरी दी गायीका साहेब जान सोपी जान आदी के कलाओं का विकास करके महाराज ने कलाकी सेवा की | सच्चे अर्थो में वे कला के उपासक थे |

नाट्यकला

महाराजने जिस तरह गायन कला की सेवा की उसी तरह रंगभुमी की सेवा भी की नाटक देखने में महाराज को रुचि थी | राजर्षि शाहु महाराज यह छत्रपती शिवाजी भोसले के वंश से, इस वंश में तंजावार के भोसले राजा थे, जिनकी वजह से मराठी में पहली बार दरबार में नाटक खेला गया | मराठी नाटकों का जन्म १६९० में तंजावर भोसले घराने में हुआ |१८३२ तक तंजावार में ही नाटक खेले जाते थे |

तंजावार भोसले ने नाट्यकला की शुरुवात की तो आगे राजर्षि शाहू महारात ने इस कला को चरमोत्कर्ष तक पहुँचाया | जिस काल में नाटक को देखना पाप समझा जाता था, महारोगी में उसकी गिनति होती थी | ऐसे काल मे महाराजने इस कला को अपने दरबार मे बढाया | महाराज ने राजहंस तथा बालगंधर्व, केशवराव भोसले आदि नायकों को मराठी रंगभुमी में महत्वपुर्ण स्थान प्राप्त करके दिया |

राजर्षि शाहू का जन्म १८७४ का उस समय कोल्हापुर मे नाट्यसंगीत के कार्यक्रम होते थे | रामलीला जैसे कार्यक्रम रियासत मे होते थे | गीत, किर्तन इसमें लोग हिस्सा लेते थे | जयसिंगराव बाबासाहेब को नाट्यसंगीत में रुचि थी | ऐसे परिवेश में शाहु महाराज के हृदय पर कला का प्रभाव होता था |

नाट्य मंडल की स्थापना

१८८३ के आसपास कोल्हापुर में गायन समाज नाट्यमंडल की स्थापना हुई थी | १७ मार्च १८८४ में राजर्षि शाहू का दत्तकविधान समारोह हुआ | इस तत्वावधान मे राजाराम कॉलेज के छात्रो ने रोमिओ ज्युलिहट नाटक का अनुवादित नाट्य रुपांतर शशिकला रत्नपाल के रुप प्रस्तुत किया | इसी समय से महाराज के मन में नाटक के संदर्भ में रुचि बढ गयी थी | कोल्हापुर में अनेक नाटक के प्रयोग होने लगे महाराज को नाटक में रुचि है यह मालूम हूते ही नाट्यमंडली कलाकर कोल्हापुर में आने लगे | १८८६ मे किर्लोस्कर नाट्यमंडली कोल्हापुर आई उनका सौभद्र नाटक का प्रयोग हुआ | महाराज के राज्यारोहण के समय शाहुनगरवासी, स्वदेशहितैषी किर्लोस्कर नाट्य मंडळी आदि अनेक नाट्यमंडळी आयी थी | इन सभी की सुविधा महाराज ने की थी | अनाज से लेकर नाटक के सामान की सभी वस्तुएँ दी थी | उस समय गणपतराव जोशी ने हॅम्लेट की भूमिका निभायी थी वह महाराज को बहुत ही पसंद आयी थी |

केशवराव भोसले बालगंधर्व

कोल्हापुर के प्रसिध्द नट केशवराव भोसले आयु के चौथे साल से नाटक में काम कर रहे थे | शाहू महाराज केशवराव का बहुत ध्यान रखते थे | वरेरकर नाटककरा को केशव का ध्यान रखने को कहा था | १९०८ में वरेरकर का कुंजविहारी यह नाटक पुस्तक के रुप में आया | यह नाटक मामा वरेरकरने शाहू महाराज की अनुमति लेकर आर्पित किया | बालगंधर्व जैसे नट को महाराज ने मदद करके मराठी रंगभूमी को बहोत बढा योगदान दिया | बालगंधर्व छोटे थे तब महाराज ने उनका गाना सुना था | उनका सुमधुर गीत सुनकर महाराज ने उनका गुनगान किया था | आगे उन्हे मालुम हुआ कि यह लडका कानों से सुन नही सकता | उसको उन्होने बुलाया और मिरज में डॉ. व्हील के पास भेजा | उसके कानों का इलाज करने के लिए कहा | उससे गीतो की तैयारी करके ली | और किर्लोस्कर नाट्यमंडली में भेजा | इस बालगंधर्व उर्फ नारायण राजहंस ने रंगभुमी पर नटसम्राटपद अपने नाट्यगूनोंसे जताया | इस काम के लिए राजर्षि शाहू का योगदान महत्वपुर्ण है |

थिएटर की व्यवस्था

नाट्यकला का महाराज ने विकास किया | उनकी नाट्यकला संबधी रुचि दूरतक फैली तभी नाट्यमंडली कोल्हापुरकी और दौडी | कोल्हापुर में थिएटर की संख्या कम पड रही थी | उस समय कोल्हापुर में एखाद दुसरा लक्ष्मीप्रसाद जैसा थिएटर था कलाकारो को परेशानी होने लगी यह सब देखकर कोल्हापुर मे थिएटर बनवाने का निर्णय महाराज ने लिया | १८९८ में डुणंगु सावकार को बुलाकर शिवाजी थिएटर बांधवाया | बाद मे १९१५ मे पॅलेस थिएटर बांधवाकर प्रसिध्द कलाकार, पुढारी, कलावंत, रसिक इनकी सुविधा की | इन भव्य नाट्यमंदीर में अनेक कलाकारों ने अपनी उपस्थिति दर्ज कराकर कोल्हापुर रसिक जनों की सेवा की | अकालग्रस्त स्थिती मे महाराज इन कलाकारो को भूलें नही हरबार उनकी मदद करते |

बालगंधर्व, केशवराव भोसले, बालासाहेब पंडित, गणपतराव बोडस, राम गणेश गडकरी, देवल क्लब में से आए हुए कलाकार उसी तरह चित्रकलाकार आनंदराव पेंटर, बाबुराव पेंटर, आबालाल रहेमान आदि ने अपनी कला महाराज के पास रहकर विकसित की हार्मोनियम बजानेवाले गोविंदराव टेंभे, तबलावादक कामताप्रसाद, पखवालजी साधले बुआ और शाहीर लहरी हैदर यह राजर्षि की छाया में ही प्रसिध्द हुए | महाराज के यह सब कलाकार बहुत ही नजदीक थे | नाटक के लिए महाराज बहुत कुछ कराना चाहते थे | २३ मई १९११ में भारतनाट्य समाज का सातवाँ अधिवेशन बंबई के खेतीवाडी बंगले मे लेने के लिए महाराज ने अनुमति देकर सबसे बडी मदद की |

शाहीरी कला का संगोपन

विविध कलाकारों का महाराज ने आश्रय दिया और उनकी कला को विकसित किया | नाट्यकला की तरह उन्होने शाहिर कला को भी प्रेरणा दी | सत्यशोधक जलसे नौटंकी इन के माध्यमों से लोककला दर्शन महाराज ने करवाया | कोल्हापुर रियासत में शाहिर विठ्ठल बिराजी डोणे, शाहिर रामचंद्र नरहर माली , शाहिर ईश्वरी माली यह कलगी तुरेवाले इनकी बैठक महारज के आश्रय में बढी | डफ तुणतुणे और कडी - ढोलकी का निनाद कोल्हापुर रियासत के इलाके मे बजने को श्रेय राजर्षि शाहू को मिलता है | नाट्यकला की महाराज ने जो सेवा की उसी करण कोल्हापुर रियासत के लोगों का सांस्कृतिक स्तर उँचा हो गया | इसी के आधार पर राजर्षि शाहू कला के उपासक कहलातें है |

आधारग्रंथ

१. राजर्षि शाहु छत्रपती - धनंजय कीर
२. लोगो का राजा छत्रपती शाहू महाराज - रघुनाथ किडवे
३. छत्रपती राजर्षि शाहू महाराज - नाईक तु. बा.

■■■

मराठवाडयातील दुष्काळाची सद्यस्थिती

प्रा.डॉ.मुजमुले बी.एस
लालबहादुर शास्त्री वरिष्ठ महाविद्यालय
परतूर ता. परतूर जि. जालना

"प्रस्तावना -

भारत देश हा कृषीप्रधान देश आहे. ७०% लोकसंख्या ही कृषीवर प्रत्यक्ष अवलंबुन आहे. त्यातच भारतात लहरी हवामान परिस्थितीचा परिणाम कृषी क्षेत्रावर व कृषीवर अवलंबीत औद्योगीक क्षेत्रावर होत आहे. परिणामी बेरोजगारी निर्माण होत आहे. महाराष्ट्रात मराठवाडा हा इतर विभागापेक्षा मागास असल्याचे दिसून येते. सरासरीपेक्षा कमी पाऊस होणे, पावसाच्या वितरणात फरक पडणे, पाण्याची गरज भासणे, पाण्याचा तुटवडा भासणे अशा प्रकारे हवामान बिघडण्याच्या प्रकाराने दुष्काळाशी संबंधीत पाणी टंचाई, उपलब्ध पाण्याची कमतरता यालाच दुष्काळा किंवा अवर्षण असे म्हणतात. पाणी टंचाईच्या प्रमाणावर दुष्काळाची तिव्रता ठरते.च मराठवाडयाचे भौगोलिक क्षेत्र ६४.८१ लक्ष हेक्टर्स असून लागवडी योग्य क्षेत्र याच्या ८८% म्हणजे ५७.३२ लक्ष हेक्टर्स एवढे आहे. मराठवाडयाची विभागणी आठ जिल्हयात केलेली असून यामध्ये ७१ तालुके आहेत. वर्ष २०११ च्या जनगणनेनुसार मराठवाडयाची लोकसंख्या १.८७ कोटी आहे. मराठवाडा हा दक्षिण सहयाद्रीचा पठारी प्रदेश असून कमी पर्जन्यमानाचा भूभाग आहे. कमी पर्जन्यमानाचा प्रदेश असल्यामुळे या भागातील शेती कोरडवाहु आहे.

पर्जन्यमानातील अनियमिततेमुळे कधी अतिवृष्टी तर कधी अनावृष्टीला तोंड द्यावे लागते. दुष्काळाच्या दुष्टचक्रामुळे मराठवाडयाची अर्थव्यवस्था होरपळुन गेली आहे. मागील दशकापासून मराठवाडयाला सातत्याने दुष्काळाला समोरे जावे लागत आहे. गोदावरी, पुर्णा, मांजरा, तेरणा, कयाधू या प्रमुख नद्यांना पावसाळयात पाणी असते इतर हंगामात हया नद्या कोरडयाठाक असतात. परिणामी मानव, पशु, पक्षी, वनस्पती जीवन संकटात सापडते. मराठवाडयातील शेती व शेतकरीवर्ग संकटात सापडल्याचे प्रमुख कारण दुष्काळी परिस्थिती आहे. सततच्या नापिकीला, सतत पडणारा दुष्काळ कारणीभूत आहे. या सर्वाचे पर्यावसान शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढण्यावर झाले आहे.च दुष्काळ आणि मराठवाडा यांचे जणु समीकरणच बनलेले दिसून येते. दुष्काळामूळे मराठवाडयातच नव्हे संपूर्ण महाराष्ट्रामध्ये शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होतांना दिसून येतात. वर्ष २०१५ मध्ये जानेवारी ते जुन या सहा महिन्याच्या काळात १३०० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे दिसून येते. तर जानेवारी २०१७ ते मार्च २०१७ या तीन महिन्याच्या काळात ममहाराष्ट्रात ६९६ शेतकऱ्यांनी आपली जीवनयात्रा संपविली आहे. त्यामध्ये विदर्भात ३२९ मराठवाडयात २४४ आणि उत्तर महाराष्ट्रात १०१ असे शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :- १) मराठवाडयातील दुष्काळी परिस्थितीचा अभ्यास करणेच २) मराठवाडयातील दुष्काळाची कारणमिमांसा करुन धोरणात्मक उपाययोजना सुचविणे ३) मराठवाडयातील पर्जन्यमानाची स्थिती जाणून घेणेच्संशोधन पध्दती :-प्रस्तुत शोधनिबंध लिहण्यासाठी दुय्यम स्वरुपाच्या माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे. तसेच संदर्भग्रंथ, वेबसाईट, पुस्तके, नियतकालीके, RBI ची वेबसाईट, वृत्तपत्रे, संशोधन लेख इत्यीदी द्वितीय साधनांचा आधार घेण्यात आला आहे. मराठवाडयातील दुष्काळ स्थिती :- आजपर्यंतचा मराठवाडा व महाराष्ट्रातील दुष्काळाचे वर्ष बघीतले तर लक्षात येते की, मराठवाडयात व महाराष्ट्रात दुष्काळाचा वारंवार सामना करावा लागत आहे. सन १९७२ च्या दुष्काळानंतर १९८६, १९९२, २००१ ते २००३ असा दुष्काळ त्यानंतर सन २००८-०९ च्या साली जुन महिन्यात येणारा मान्सुनचा पाऊस जुलै महिन्यात आला.

पुढे-पुढे मान्सुनचा पाऊस सन २०१०-१२ मध्ये पुन्हा उशिरा येत गेला तर सन २०१५ या वर्षात

मराठवाडयाने तीव्र दुष्काळ अनुभवलेला आहे. तर सन २०१८ साली ऑगस्ट महिन्याच्या पहिल्या आठवडयात पाऊस सुरु झाल्याचे लक्षात येते. साधारणपणे ११०० ते ११५० मिमी पावसाची सरासरी असते मात्र त्या तुलनेने केवळ ९२ टक्के ऐवढा पाऊस झाला. जो सन १९७२ च्या सालापेक्षा निश्चितच चांगला होता. कारण १९७२ ला ५५ मिमी एवढा पाऊस पडला होता.च आजच्या स्थितीतील दुष्काळ हा विशेषत: परतीच्या पावसाने दडी मारल्यामुळे अधिक तीव्र बनली असून १७० हुन अधिक तालुके दुष्काळी सावटाखाली असल्याची माहिती राज्य सरकारच्या प्राथमिक पाहणी अहवालात स्पष्ट केले असून हया दुष्काळाची अधिक झळ मराठवाडा, विदर्भ, यासह उत्तर महाराष्ट्रातील जिल्हयांना अधिक बसली आहे आणि राज्यातील ५० मंडळामधील ९३१ गावांमध्ये मध्यम व गंभीर दुष्काळ असल्याचेही जाहीर करण्यात आले.

सप्टेंबर महिन्यापासूनच पाण्याची टंचाई निर्माण झाली. राज्यातील अनेक धरणामधील पाणी साठयात गेल्या वर्षीच्या तुलनेत १३ ते १५ टक्के घट झाल्याचे आढळुन आले. एकंदरीत दुष्काळाने मराठवाडयातील जनता हवाल दिल झाली आहे. जनावरांना पुरेश प्रमाणात चाराही उपलब्ध नसून रोजगाराच्या दृष्टीने पिक योग्यरित्या न आल्याने बहुतांश शेतीवर आधारित असलेला मराठवाडयातील समाज हा इतर शहराच्या ठिकाणी स्थलांतर होत असल्याचे विदारक चित्र पहावयास मिळत आहे.

मराठवाडयातील पर्जन्यमान - २०१७

अ.क्र.	जिल्हे	पर्जन्यमानाची सरासरी	प्रत्यक्ष पर्जन्यमान	पावसाचे दिवस
१	औरंगाबाद	६७५	५६३	४१
२	जालना	७५०	६७८	४०
३	परभणी	८३०	५४०	३९
४	हिंगोली	८२४	६५१	४६
५	बीड	६६८	६७७	४४
६	नांदेड	९५५	६३५	५९
७	उस्मानाबाद	७६७	८४८	४६
८	लातुर	८०२	७७२	४४

संदर्भ :- मराठवाडयातील सर्व जिल्हयाचे सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१७-१८च वरील तक्त्यात मराठवाडयातील जिल्हे, पर्जन्यमानाची सरासरी, प्रत्यक्ष पर्जन्यमान, पावसाचे दिवस दाखविलेले आहेत. मराठवाडयात २०१७ साली एकुण सरासरीच्या प्रत्यक्ष पावसाचे प्रमाण दाखविलेले आहे. मराठवाडयातील पावसाचे प्रमाण हे कमी जास्त असलेले दिसते. तसेच पाऊस काही दिवसात खुपच जास्त पडतो. वरील तक्त्यावरुन असे दिसते की पाऊस सर्वात जास्त उस्मानाबाद जिल्हयात पडलेला दिसतो. तर सर्वात कमी परभणी जिल्हयात झालेला दिसतो.

मराठवाडयातील दुष्काळाची कारणे :-

सन १९७१ साली महाराष्ट्रातील प्रतिव्यक्ती प्रतिवर्षाची उपलब्धता ३२५३ घनमीटर एवढी होती. पाण्याच्या अती वापरामुळे व वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे सन २०११ ती १४५९ एवढी कमी झाली व अशी भिती व्यक्त करण्यात येते की, सन २०६१ मध्ये ६६७ एवढीच राहील. स्वाडीश जलतज्ञ फाल्कनमार्क यांनी पाण्याच्या उपलब्धते बाबत काही मापदंड प्रकाशित केले आहेत व ते जगमान्य आहेत. त्यानूसार पाण्याची उपलब्धता १७०० घनमीटर प्रतिव्यक्ती प्रतिवर्षी असेल. यावरुन भविष्यात पाण्याची कमतरता भासेल असे दिसते. मराठवाडा पर्जन्यछायेचा प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. पावसाळयामध्ये पाण्याने भरलेले

ढग येतात. पण उंच पर्वतामुळे पावसात व्यत्यय येतो. पर्वत माथ्यावरच पाऊस पडतो आणि नुसते कोरडे ढग मराठवाडयावर येतात. त्या ढगामध्ये पाणी नसते त्याला पर्जन्यछाया असे म्हणतात. त्यामुळे पर्याप्त पर्जन्यवृष्टी होत नाही. त्यामुळे पाण्याचे दुर्भिक्ष निर्माण होते. याचा परिणाम कृषी आणि उद्योगावर प्रतिकुल होतो.

पिण्याच्या पाण्याच्या संदर्भात दुष्काळ म्हणजे पाण्याची गरज व पाण्याची उपलब्धता व त्यातील असमानता आहे. पाणी वापर जास्त आहे परंतू उपलब्ध पाणी कमी असल्याने शेती सिंचनाखाली आणता आली नाही.

मराठवाडयात पाणी नसल्यामुळे उद्योगावरही प्रतिकुल परिणाम होत आहे. दुष्काळ निर्माण होण्यामध्ये ग्लोबल वार्मिंगची मोठी भूमिका आहे. जागतिक तापमानामध्ये थोडीही वाढ झाली तरी तो सृष्टीतील ऋतु चक्र बदलतात. त्यामुळे पावसाचे प्रमाण कमी झाले. त्यामुळे दुष्काळ सदृष्य परिस्थिती निर्माण झाली. च्ज आजच्या परिस्थितीमध्ये अलनिनोचा प्रभाव वाढला आहे. बंगालच्या उपसागरातून पाणी भरुन निघालेले ढग भारतभर पाऊस पाडतात. परंतू प्रशांत महासागराचे तापमान अचानक वाढले तर वाऱ्याची दिशा बदलते. पाण्याचे भरलेले ढग भारताऐवजी इतर देशाकडे वाहुन जातात.

मानवाने पर्यावरण दुषीत करण्यात महत्वाची भूमिका बजावली आहे. जर जंगल जास्त असेल तर त्या भागात पाऊस जात पडतो. परंतू मानवाने अशी वर्षानुवर्षे वने नष्ट केल्यामुळे वृक्षांची संख्या कमी झाली त्यामुळे पावसाचे प्रमाण देखील कमी झाले. पाण्याचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे त्याचा परिणाम कृषी आणि उद्योग क्षेत्रावर झालेला दिसून येतो. त्यामुळे सतत दुष्काळ पडत आहे. कृषी आणि उद्योग क्षेत्रासाठी पाण्याची सदोष व अतिरेकी वापर केल्यामुळे नद्या, तलाव व भुगर्भातील पाणी साठे कमी होत आहेत. सदोष सिंचन व्यवस्था दुष्काळास हातभार लावीत असते. तसेच ग्रामीण भागात व शहरी भागात नळ योजनेच्या माध्यमातून पाणी पुरवठा केला जातो. नळ योजनेच्या पाणीपुरवठा व्यवस्थेत प्रचंड पाण्याची गळती होते. त्यामुळे पाण्याची नासाडी मोठया प्रमाणात होत आहे. पाण्याची गळती थांबविणे आवश्यक आहे.

मराठवाडयातील दुष्काळी परिस्थितीवर उपाय :- १) रेन हार्वेस्टिंग :- महाराष्ट्र शासनाने नाशिक येथे रेन हार्वेस्टिंग प्रकल्प जो सर्वप्रथम राबवला गेला तो संपुर्ण महाराष्ट्रामध्ये राबवणे आवश्यक आहे. रेन हार्वेस्टिंग म्हणजे नवीन इमारतीच्या बांधकामाच्या वेळी इमारतीच्या मधोमध साधारण आपल्या गरजेनुसार पाणी साठविण्याची टाकी बांधली जाते. इमारतीच्या गच्चीवर पडणारे पावसाचे पाणी गटारात न सोडता पाईपद्वारे ते टाकीत सोडले जाते. त्या पाण्याचा उपयोग स्वच्छता गृह, दैनंदिन वापरसाठी, बाग बगीचा साठी आणि या पाण्याचे शुध्दिकरण करुन ते पाणी पिण्याच्या पाण्यासाठी देखील वापर करता येवू शकतो.

२) **वॉटर ग्रीड :-** दुष्काळ निवारण्यासाठी वॉटर ग्रीडचा सर्वप्रथम वापर गुजरात या राज्यात करण्यात आला. नर्मदेचे पाणी पश्चिमेकडील कच्छच्या भागात, जिथे पर्जन्यमान कमी आहे, त्या भागामध्ये कालव्याद्वारे पाणी वळविले जाते. अशा प्रकारच्या वॉटर ग्रीड महाराष्ट्रामध्ये सहज करता येणे शक्य आहे. वॉटर ग्रीड कालव्याद्वारे न करता पाईपलाईनद्वारे केले तर पाणी गळतीपासून बचाव होवू शकतो. तसेच पाईपलाईनद्वारे पाणी गेल्यामुळे पाणी चोरी, पाणी प्रदुषण सारख्या समस्या उद्भवणार नाहीत.

३) शेतीसाठी पाण्याचा काटकसरीने वापर :- शेती क्षेत्रासाठी पाण्याचा अपव्यय टाळण्यासाठी ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन, सुक्ष्मजल सिंचन या आधुनिक पध्दतीचा वापर करावा. त्याचबरोबर हा पाण्याचा अपव्यय थांबविण्यासाठी शेतकऱ्यांना खर्चाच्या ७५-१०० टक्के शासकीय अनुदानीत सिंचन योजना सबसिडी उपलब्ध करुन द्याव्यात.

४) घरगुती क्षेत्र :- पाणी टंचाई लक्षात घेता शहरी भागात घरगुती क्षेत्रात पाण्याचा काटकसरीने वापर करावा यामध्ये पाण्याची गळती थांबविणे, वाहते धुण्यासाठी केला जाणारा पाण्याचा अपव्यय कमी करणे, आवश्यकता नसल्यास नळाच्या तोटया बंद करणे, तसेच घरातील सांडपाणी झाडासाठी वापरुन पाण्याची नासाडी कमी करुन पाण्याची बचत करणे.

५) दुषीत पाण्याचा पुर्नवापर :- उद्योग, कारखान्यासाठी पाण्याचा मोठया प्रमाणावर वापर होतो. हया रासायनिक प्रक्रियेमुळे दुषीत झालेले पाणी नदीपात्रात सोडले जाते. हया पाण्यावर प्रक्रियाकरुन शेती उद्योगासाठी वापरले तर उत्पादनात वाढ होवून बऱ्यापैकी दुष्काळावर मात करता येईल.

६) जलसाक्षरता :- पाण्याची उपलब्धता व गरज लक्षात घेवून पाण्याचा काटकसरीने व सुयोग्य वापर करण्याची माहिती व प्रत्यक्षातील कृती यालाच जलसाक्षरता म्हणतात. पाण्याची बचत ही काळाची गरज आहे. ही समाजाची मानसीकता बनवण्यासाठी शासनानेअनेक उपाय केले आहेत. त्याला जनतेने सक्रिय सहभाग द्यावा.

७) धरणामध्ये पिण्याच्या पाण्याचे आरक्षण करणे :- राज्य शासनाने नवे नियम बनवून दुष्काळग्रस्त म्हणजेच पर्जन्यछायेतील शहराच्या वरच्या भागात असलेल्या धरणामध्ये पिण्याच्या पाण्यासाठी किमान २० ते ४० लिटर प्रतिव्यक्ती प्रतिदिन याप्रमाणे पाण्याचे प्रमाण काढुन धरणामध्ये पिण्याच्या पाण्याचे आरक्षण करणे आवश्यक आहे. धरणाच्या मृत साठयाच्या पातळीवर व जीवंत साठयाच्या पातळीखाली असा साठा करण्यात आला पाहिजे.

८) पडलेल्या पावासाचे पाणी अडविणे :- आजच्या परिस्थितीत पावसात जो अनियमितपणा आहे तो आपण थांबवू शकत नाही ही वस्तुस्थिती आहे. या नव्या पाऊस पध्दतीत बदल घडवुन आणणे आपल्या हातात नाही. यासाठी आपल्याजवळ फक्त एकच पर्याय उरतो तो म्हणजे पडलेल्या पावसाचे पाणी आपण जास्तीत जास्त कसे अडवू शकतो हे आवश्यक आहे. सध्या महाराष्ट्रात पडलल्या पावसापैकी फक्त १० ते १२ टक्के पावसाचे पाणी आपण अडवतो असे आकडेवारी सांगते.

९) नवीन तंत्रज्ञान वापरणे :- धरणातील पाण्याची पातळी किती आहे हे समजण्यासाठी जिओग्राफीक इंम्फर्मेशन सिस्टिम व सुपरवायझरी कंट्रोल ॲण्ड डास ऑक्विझीशन या अद्ययावत तंत्रज्ञानाचा वापर करावा. या तंत्रज्ञानामूळे धरणाच्या पाण्याची पातळी मंत्रालय, जिल्हाधिकारी यांना डिजीटल बोर्डवर दिसेल व धरणातून अवैधरित्या पाणी उचलावर प्रतिबंध आणता येईल.

समारोप :- मराठवाडयातील सततच्या दुष्काळामुळे पाण्याची पातळी खालावलेली आहे. लघु व मध्यम प्रकल्प नद्या - नाले, ओढे कोरडे पडुन जमिनीच्या सिंचनाबरोबरच ग्रामीण व शहरी भागामध्ये पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न गंभीर होत चालला आहे. पाण्याच्या उपलब्धतेसाठी वेळ, पैसा व श्रम वाया जात आहे. शेतीची उत्पादकता कमी झाल्याने साखर उद्योग, कॉटन इंडस्ट्रीवर प्रतिकुल परिणाम झाला आहे. साहजीकच या क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांच्या जिवनमानाचा प्रश्न गंभीर बनत चालला आहे. दुष्काळी परिस्थितीवर कितीही चांगल्या उपाययोजना सुचविण्यात आल्या तरी त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सुची :-

१) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी - २०१५-१६
२) गोदावरी खोरे पाणी वाटप - या. रा. जाधव
३) महाराष्ट्रातील जलसंपदा - प्रा. डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे
४) मराठवाडा अर्थशास्त्र परिषद - ३६ वे राज्यस्तरीय अधिवेशन
५) महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था - डॉ. आर. एस. सोळुंके
६) कृषी अर्थशास्त्र - डॉ. एस. आर. टकले आणि डॉ. टि. व्ह"

■■■

"सहज - सुलभ वाचन सवय हाच खरा स्त्री अलंकार

प्रा. ज्योती शा. मगर
ग्रंथपालच्महिला कला महाविद्यालय,
ता.जि.बीड

सारांश -

दृढता आणि संयम, सीमा, दमयंती, रेणुका, सुकन्या, देवयानी, शर्मिला, सत्यवती, अंबिका, गांधारी, हिडिंबा आणि द्रौपदी इत्यादी स्वरुपातील भूमिका पार पाडणाज्या महाभारतातील स्त्रियांचा परिचय आज साहित्य स्वरुपातून वाचनातून तुम्हा आम्हांला सहज शक्य आहे.

विश्वाच्या आध्यात्मिक शिक्षिका, लेखिका, संपादीका, कवयित्री, तज्ज्ञ, तारणहार, सत्य आणि स्वातंत्र्याचा केंद्रबिन्दु, पूर्व आणि परिचय यांचा सुंदर समन्वय, स्नेह, प्रेम, प्राणसाधनेची आद्य वेदना, लावण्य अन् नाजूक ती भूमिका, गौरी-गौरवशाली, ज्ञानकोकिळा, गान कोकिळा, उत्तम कुळातील ग्रहिणी, भावना अविष्कारण, अहिंसेचे साकार रुप, नैतिक शास्त्राचा आरसा, एक अबोल अलंकार, एक माता, एक यौध्दा, एक मोन नेता, कलात्मक प्रेमाच्या शांततेचे प्रतिक, डॉक्टर्स, नर्स, कलाकार, हस्तकलातज्ञ, राष्ट्राची आधार शक्ती, कुटुंबराज्यातील गृहमंत्री, शूर स्वातंत्र्यसेनानी, उत्तम मुत्सदी, थोडक्यात काय तर या सर्व स्त्रीच्या भूमिका शिक्षण अन् वाचना मूळे प्रगलभ झाल्या आहेत.

व्याख्या : स्त्री म्हणजे काय "स्त्रीचे रक्षण बालपणात पित्याने, तारुण्यात पतीने, वृध्दापकाळात पुत्राने असा दंडक घातला, स्त्री ही शब्द गुणवाचक आहे. हे गुण म्हणजे, प्रेम, सेवा, कष्ट, दया किंवा क्षमा, शील सहनशीलता, कोमलता हा गुण समुच्चयुक्त स्त्रीलिंगी देहाला स्त्री असे म्हणतात.""च""विज्ञान युगात बुध्दीबलाल महत्व आहे. बुध्दबलाला जेव्हा भावना संपन्न हृदयाच्या सामार्थ्याची जोड मिळते तेंव्हा ते आत्मबलात परार्वतीत होते हे आत्मबल समोध, अगम्य आहे स्त्री जीवनाची कृतार्थथा व धन्यता त्याची उपासना म्हणजे स्त्री शक्ती होय."

"एक सखोल परिचय - भारतीय स्त्री ही प्राचीन कालापासुन दुय्यम स्थानी होती. (१) असा एक ऐतिहासिक समज रुढ आहे. मात्र वास्तविक पाहता इतिहासातील एक कालखंड निश्चित स्त्रीयांना मानाचे स्थान देणारा होता. तो म्हणजे स्त्री सन्मान कालखंड होय.मानवी संस्कृतीच्या प्राथमिक टप्प्यावर स्त्रीकडे पाहण्याची दृष्टी अत्यंत माहात्म स्वरुपाची होती. आपल्या निर्मिती मधील तिचे स्थान अत्यंत महत्वाचे होते. नवनिर्मितीची क्षमता युक्त पृथ्वी आणि स्त्री यांच्यातच आहे. वैदीक काळात स्त्री जीवन अगदी सुकर होते. स्त्रीला उपनयनाचा म्हणजेच पर्यायाने ाानार्जनाचा ही अधिकार होता. परंतु हाच अधिकार हाळूहळू कमी होऊ लागला. मध्ययुगीन कालखंडात भारतीय स्त्रीच्या जीवनामधील अत्यंत अंधकारमय कालखंड तो हाच थोडक्यात या कालखंडात सर्वच स्त्रियांना आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, राजकीय असे सर्वच प्रकारचे हक्क नाकारण्यात आले होते.

मुलीचे जन्माचं प्रमाण कमी झालय ही तर बोचरी गोष्ट आहेच तसंच त्यांची शिक्षणातील गळती जास्त आहे ती कमी झाली पाहिजे हे समजून त्याचं स्वागत केलच पाहिजे हे करत असतांना बदलत जाणारा एकूणच वेगाने अंगावर येणारा जागतिकीकरणाचा परिणाम त्यातून आलेला चंगळवाद आणि त्यातून निर्माण झालेलं माणसाचं **विशेषपन :** बाई माणसाचे ढासळते वस्तूरुप मूल्य! या गोष्टीचांही वेध घेणं गरजेचे आहे. एकूणच बदलती जीवनमूल्य आणि त्याचा भाविष्यावर होणारा परिणाम या सगळयात घडत जाणार समाजमन त्यामध्ये पालक म्हणून आई-वडील, शाळेत शिक्षक या सगळयाचीच भूमिका जेवढी महत्वाची आहे, तवेढीच वाचन संस्कृती जाणपूर्वक स्त्रीयांनी जोपासने गरजेचे आहे.

भारता मध्ये इंग्रजाचे राज्य होते तेंव्हा एकूण आपला देश मागासलेला देश होता. देशात जवळपास ९९ टक्के स्त्रीया निरक्षक होत्या स्त्रीयांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता, शिक्षणाला विरोध होता. हा अंधकार नष्ट करण्यासाठी स्त्रीला गरज होती ती ज्ञानार्जनाची, पुरुष प्रधान संस्कृतीला झुंगारुन देण्यासाठी नव्या कालप्रवाहची गरज होती. शिक्षणाने स्त्रिया विधवा होतात. पुत्रप्राप्त होत नाही. देवी कोप होतो, अक्षराच्या अळया बनून पतीच्या ताटात जातात. अशा अनेक खुळचट कल्पना, अंधश्रध्दा स्त्रीच्या पापाचे आजार, स्त्रिला मोक्ष नाही,

ब्राम्हण, वैश्य, क्षुद्र, व स्त्रीया अशी उतरंड रचली, मनुने तर स्त्री स्वातंत्र्यास लायक नाही स्त्री उपभोगाची वस्तु आहे. इत्यादी बाबी मनुस्मृतीका मध्ये लिहून ठेवल्या आहेत. (५) महाराष्ट्राच्या भूमिने अनेक नवरत्नाना जसा जन्म दिला तसेच अनेक रणरागिनींनाही जन्म दिला १८ व्या आणि १९ व्या शतकात महाराष्ट्रातील ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, विठ्ठल रामजी शिंदे, पंडिता रमाबाई, गोपाळ गणेश आगरकर, न्या. रानडे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, छत्रपती शाहु महाराज, रयत शिक्षण संस्थेचे कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी स्त्रीयांच्या शिक्षणासाठी अविश्रांत मेहनत घेतली.

त्यामुळे स्त्रीया शिकु लागल्या, वाचन लेखन करु लागल्या आपले विचार संकल्पना मांडू लागल्या, आपल्या ह्रदयाची भावना काव्यातून मांडू लागल्या, नौकरीसाठी बाहेर पडू लागल्या व स्वातंत्र्य चळवळीतही भाग घेऊ लागल्या भारतीय स्त्रीयांवर ज्योतीबा फुले, सावित्रीबाई फुले यांचे उपकार आहेत. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संविधान हे सर्वात मोठी देणगी आपल्याला लाभली, महिलासाठी तिच्या जन्माच्या अधिपासून ते थडग्यापर्यंत जवळपास ५२ कायदे आहेत. परंतु आजही स्त्री गर्भात सुरक्षीत नाहीत, जन्माल्यानंतर आपल्याच अंगणात सुरक्षीत नाही. रस्त्यावर चांलतांना सुरक्षित नाहीत या सर्व समस्यावर उपाय म्हणून स्त्रीयांनी कायद्याचे वाचन जास्तीत जास्त प्रमाणत केले पाहिजे ""वाचाल तर वाचाल"" ही बाब गंभीरपणे घेणे गरजेचे आहे.(३) कारण महाभारतात वस्त्रहरण व्हावे इतकी मी दुर्बल नक्कीच नाही ती जितकी प्रेमळ आहे तितकीच कठोरही होऊ शकते. तिला जितके स्त्रीत्व समजते तितकेच पुरुषत्वही समजते. शारीरिक देहबोलीवरुन एखांद्याच्या भावभावना ओळखायची ताकद ती राखुन अहे.

पुरुषांच्या शारिरीक आणि मानसिक भाषभावना समजून घेण्याची ताकद निसर्गाने फक्त

स्त्रीला बहाल केली आहे. म्हूनच तिला मेहणाहुन मऊ तसेच वज्रापेक्षाही कठीण म्हटले जाते. कारण त्याग करण्याचे सामर्थ स्त्रीया मध्ये जास्त आहे.

बंद चौकटीतून स्त्रीला बाहेर काढले ते शिक्षणाने शिक्षण आणि सांस्कृतिक मुल्य जोपाण्यासाठी शिक्षणाचा पाचा, सांस्कृतीक संचित, परंपरा, रुडी, आचार-विचार, राहणी आणि साहित्य, सामाजिक जाणिवा, कला, विज्ञान, कृतीपध्दती या सर्वांचे सुक्ष्म निरीक्षण स्त्रीयांनी आज केले पाहिजे, नव्या पिढीला अधिक औपचारिक, अनौपचारिकरीत्या प्रदान करण्यात आले, त्यात संस्था संस्कृती आणि प्रामुख्याने शिक्षण पध्दती यात स्त्रियांच्या संस्काराचा प्रभाव हा फारच मोलवान आहे ही संस्कार संस्कृती तीला वाचना मुळे प्रगल्भ करता आली हे विसरुन चालणार नाही. (७)माझी माय सरस्वती । मले शिकविले बोली ।।

लेक-बहिणबाईच्या मनी किती गुपित पेरली।।

औपचारिक लेखन-वाचन आणि वाङ्‌मयनिर्मिती यांचा खरेच बहिणाबाईला काही संबंध होता का? आज आपण त्यामध्ये इतके घट्ट रुतून बसलेलो आहोत की, अनक्षर बायका काही साहित्य निर्माण करत असतील हे आपल्याला पटूच शकत नाही.

परंतु लोकसंस्कृतीचे, कला आणि विज्ञान लोकसाहित्याचे, ग्रंथ साहित्याचे एक ग्रंथपालन अन् वाहक म्हणून की काय स्त्रियांच्या निर्मितीचे पुरावे जगभरच्या स्त्रीनिर्मित लोकसाहित्यात आहेत. स्त्री लिखितामध्ये नव्हे कारण त्यांना लेखन येत नव्हते परंतु त्या निर्माण करत होत्या त्यांच्या मनात, बुध्दीत साहित्य निर्माण होत होतं आणि ते मौखिक परंपरेने चालत आलेलं होते. तेंव्हा सर्व जगभर स्त्रीनिर्मित लोकसाहित्य आणि भारतभरच स्त्रीसमान साहित्य काव्य कथा, गाथा, गद्य-पद्य, कथारुपे ही उदंड आहेत. नाटिक कथा गाथाही आहेत.

अगदी जुन्यात जुन उदाहरण द्यायचे झाले तर इसवी सनाच्या सुरुवातीच्या काळातील सातवाहन काळातल्या हाल नावाच्या राजाचा गाथा सप्तशती सुप्रसिध्द आहेत. व त्या स्त्रीनिर्मित आहेत अन् त्या स्त्रियांच्या भावना व्यक्त करणाज्या आहेत याचे पुरावे अभ्यासकांनी दिलेले आहेत. कथा साहित्यसागर मध्ये तर अनेक कथा आहेत व त्यात स्त्रीरचित शैलीचे पुरावे आहेत त्याचा चिकित्सक अभ्यास नवअभ्यासकांनी करायला खुप मोठा अवकाश आहे असे नाही पण किमान स्त्रीयांनी स्त्री साहित्याला न्याय देण्यासाठी वाचन संस्कृती जाणिव पूर्वक जोपसने वृध्दींगत करणे गरजेचे वाटते. त्या काळातही लोककथांचे, पुरुष लोक कथाकारांचे संग्रह आहेत. मात्र स्त्रियांचा लोककथा प्राचीन काळापासून असूनही त्याचा एकही संग्रह झाला नाही अशी तक्रार दुर्गा भागवतांनी केलेली आहे. ही त्यांची खंत आहे. आजही आपण बोलतांना आजीच्या गोष्टीचं कौतुक करतो,

परंतु त्यांचा त्यांचे लिखित संग्रह नाहीत. सांप्रदायिक साहित्या मध्ये म्हणजे उदाहरणार्थ बुध्द संप्रदायातल्या थेरी गाथा, जैन कथा, अनेक स्त्रियांच्या कथा, लोकपरंपरतले स्त्रीदेवतांचे उपासक आणि विविध देवतांचे उपासक आणि त्यामधल्या स्त्रिया यांच्या लोक भाषेतल्या अनेक कथा गीते, असे खुप मोठे शब्दभांडार केवळ मौखिक परंपरेने पिढयान पिढया उपलब्ध आहे.

याच परंपरेला लिखित अन् वाचन संस्कृतीची जोड देणे नितांत आवश्यक आहे. (४) जात्यावर ओव्या आणि स्त्रीगीत म्हणजे केवळ बाप, भाऊ मुल, अंगाई गीत यांची हळवी भावना व्यक्त करणारी आहेत असा एक अपसमज किंवा अर्धवट समज आजही आहे. अगदी जात्यावरच्या ओव्यांच्या मधूनही स्त्रीने पुरुष प्रधान कुटूंब, समाज व्यवस्था यामुळे स्त्रियांची झालेली कोंडी, घुसमट, अन्याय वेदना आणि विद्रोहाची वेडखोरीही व्यक्त करण्यासाठी तुम्हा-आम्हा मध्ये वाचन संस्क.तीची प्रेरणा ही इतिहास साक्षी आहे. च संकटे, अडचणी आणि प्रतिकूल परिस्थिती कोणताच भेदभाव जाणत नाहीत. अडथळे आणि आपघातांना कुठला आलाय पक्षपात? सज्जन, दुर्जन, जेष्ठ, कनिष्ठ, गरीब, श्रीमंत सर्वांच्याच ललाटी संकटांच्या लाटा येतात मग या स्त्रियांना पुरुषप्रधान समाजात आपली कार्यक्षमता सिध्द करतांना त्यांना अडचणी येणारचं परंतु नैसर्गिक आणि माननिर्मित अशा दुहेरी संकटाच्या लाटांना जोपण्याचे सामर्थ तीच्यात आहे. कामावरील निष्ठा, निरलसपणा, आणि चिकाटी या तीच्या गुणांमुळे वर्ण वंश, लिंगभेदाचे अडथळे विलयास जातात. शिक्षणाची दारे तर स्त्रियांसाठी केंव्हाच खुली झाली होती.

स्त्रियांच्या क्षमतेवर, सामर्थ्यावर अजून विश्वास निर्माण व्हायचा असला तरी त्यांना प्रोत्साहन देण्याचे, वाचन सामर्थ घडवून आनने नितांत आवश्यक आहे. च खज्या अर्थाने स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीच्या स्थिंत्यंतराचा पहिला टप्पा म्हणजे १८४८ ते १९२० हा होय. च एकोणिसाव्या शतकात जगभर स्त्रियांचे हक्क त्यांचे शोषण, अन्याय, अत्याचार त्यांच्या क्षमता गुणवत्ता इ. विषयावर गहण चर्चा सुरु झाल्या १८४८ मध्ये म. ज्योतीबा अन् माई सावित्रीबाई फुले यांनी पुण्यात मुलीसाठी शाळा सुरु करुन शुद्र मुलींना विद्येचं अस्त्र दिले. त्या शाळेत सावित्रीबाईनी विनावेतन शिक्षकांचे काम करु लागल्या आपल्या कार्याचा लंबुहाएक हाती होऊ नये म्हणून त्यांनी फातीमा शेख यांची निवड केली. त्या भारतातील पहिल्या मुस्लिम शिक्षिका होत्या स्त्री शिक्षणामुळे आज स्त्रीचा मोठ मोठी पदे भुषवत आहेत.

१८६५ पासून मराठी रंगभूमीच्या इतिहासात स्त्री कलाकारांचा सहभाग दिसून येतो. १८७८ मध्ये वीस वर्षाच्या रमाबाई डोंगरेनी कलाकत्यात एका जाहीर सभेत आपला धर्मग्रंथ आणि वैदिक वाङमयाचा गाढा अभ्यास प्रकट केला. तिचं वक्तृत्व, कवित्व आणि पांडित्व पाहून सभेतील विध्दवानांनी तिला पंडिता रमाबाई सरस्वती हा किताब बहाल केला.१९८८ पासून गोपाल गणेश आगरकर यांनी सुधारक मधून स्त्रीला स्वाभिमान शून्य जीवन जगायला लावणाज्या सामाजिक रुढी, कालबाहय धर्मग्रंथावर घाणाघाती हल्ला चढवला.विधवांच्या केशवपनाला कडाडून विरोध करत स्त्रियांना शिक्षण घेण, धंदा-व्यवसाय करणे, विवाह करणे, याविषयी संपूर्ण स्वातंत्र्य असावे हे जाहीर केले. १९०८ मध्ये रमाबाई रानडयांनी सेवासदन ची स्थापना करुन स्त्रियांना स्वावलंबी व प्रतिष्ठेच जीवन जगता येण्यासाठी हातभार लावला.

मुस्लिम स्त्रियांची अंजुमन ही संस्था १९१६ मध्ये स्थापन केली तसेच आलीगडला मुलींची शाळा सुरु केली. च धोंडो केशव कर्वे यांनी स्वत: विधवेशी विवाह केला १९०४ मध्ये त्यांनी विधवा विवाह प्रतिबंधन निवारण मंडळी ची स्थापना केली बालिका श्रम, महिला विद्यालय व १९१६ मध्ये

महिला विद्यापीठ स्थापन केलं. १९०५ पासून सशस्त्र क्रांतिवादी गटांपासूनही स्त्रिया लांब नव्हत्या. शस्त्रागारावर हल्ला, गोळीबार, बॉम्बस्पोट घडवणे वगैरे कामा मध्ये कल्पना दत्त, बीना दास, कमला दासगुप्ता या स्त्रिया आघाडीवर होत्या.(६)च स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीच्या स्थित्यांतराचा दुसरा टप्पा म्हणजे त्यानंतरचा टप्पा सन १९२० ते १९५० हा होय. १९२३ चा विवाहकायदा, १९२९ चा वारसा कायदा, १९३० चा घटस्फोटाचा कायदा हे स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यास वाव देणारे कायदे या टप्प्यात पास झाले.

सन १९९५० ते १९७५ मधील कालखंड या टप्प्यात स्त्रियांना स्वातंत्र्य मिळाले असलं तरी पुरुष प्रधान मानसिकता तशीच होती. स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार डॉ. आंबेडकरांनी हिंदु कोड बिलातून केला हे बिल विवाह, वारसा, घटस्फोटाबद्दल स्त्रीला केंद्र स्थानी ठेवून लिहिले होते. १९६० च्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग लक्षणीय होता. च १९६६ मध्ये देशाच्या पाचव्या पंतप्रधान इंदिरा गांधी या भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान झाल्या, डॉ. ॲनी बेझंट हे प्रसिध्द वक्त्या होत्या त्यावेळी ध्वनिक्षेपक नव्हते त्यामुळे वक्त्याचा मोठा आवाज हा गुण मानला जाई. त्यांनी होमरुळ चळवळीत फार मोठ कार्य केले. सेंट्रल हिंदु कॉलेज आणि बनारस हिंदु विद्यापीठाची त्यांनी स्थापना केली. त्यांच्या जवळ सिंहिनी सारखी शक्ती. तसेच आई सारखी उदारता होती. कोणताही पक्षी पंखाशिवाय उडू शकत नाही.

त्याचप्रमाणे स्त्रीची उपेक्षा करुन कोणत्याही राष्ट्राची उन्नती होऊ शकत नाही. मानवाच्या संस्कृतीत नारी पुरातन आहे. प्राणसाधनेच्या आद्य संवेदनेला प्रकृतीने नारीच्या हृदयात ओतून ठेवले आहे. तिच्या ठिकाणी प्रेम, स्नेह व धैर्य हया प्रवृत्तीने निर्माण केले आहे. सर्व समाजाचा व सभ्यतेचा मूळ आधार म्हणजे हा मानवी संसार आदिकाळातील प्राणाचे प्रवर्तक हे नारीच्या मुळे आधार आहे. म्हणूनच की काय नारीच्या स्वभावाला मनुष्य ""रहस्यमय"" असे नाव देतो.(२) च स्त्री हा समाजाचा अलंकार आहे. प्रत्येक समाज स्त्रियांच्या चारित्र्याला अधिक मान देतो. आपली ग्रहिणी ही उत्तम कुळातील असावी. स्त्रीच्या अस्तित्वाच्या दृष्टीने विचार करता तिच्या नैसर्गिक शरीर अवयवाच्या रचने नुसार तिच्या विविध मनोवृत्तीचाही विचार करणे शास्त्रसंगत ठरते.

भावना हे स्त्रीत्वाचे सहज सुलभ अविष्करण आहे तीची बौध्दीक भूक भागवणे ही जितकेच गरजेचे वाटते तितकेच वाचन संस्कृतीशी सदैव जोडलेली असणे हेच त्याच्या अस्तित्वाचे खरे लक्षण आहे.

स्त्री हे अहिंसेचे आकार रुप आहे. अहिंसा नैतिक शास्त्राचा उपयोग ती पुरुषांपेक्षा अधिक कार्यक्षमतेने करु शकते. कारण तिच्यात प्रेम व बलीदानाची शक्ती अधिक आहे. जे प्रेम ती आपल्या मुलांना देते तेच तिने संपूर्ण मानवजातीला दिले आहे. या दृष्टीने विचार केला तर संसाराच्या रणांगनावर ती शांतीची कला तसेच एक माता एक यौध्दा, एक मौन नेता आहे. भरताच्या स्वातंत्र्य संग्रामात राजकुमारी अमृत कौर यांचे नाव अन्यन्यसाधारण आहे. त्या भारत सरकारच्या दीर्घ काळ मंत्री होत्या. भारतीय स्त्रीयांसाठी त्यांनी महान कार्य केले.

जेंवहा जेंव्हा स्त्रीला उदात्त हेतूनं प्रेरित होण्याची भूक लागले तेंव्हा तेंव्हा वाचन सवय उज्ज्वल होते तेंव्हा तुमचे विचार बंधनातून मुक्त होतात. सर्व क्षमता, मनमर्यादा पार करुन अलौकिक उंची गाठते, तुमच्या विवेकबुध्दीचा सर्व दिशांनी विस्तार होतो, आणि मग स्त्रीला एक नवं अनोख. अदभूत विश्व गवसत तुमच्यात संचेतना आलेल्या सुप्त शक्ती, प्रज्ञा आणि प्रतिभा मुळे तुम्हाला तुमच्या नावाने शोध लागतो.

पतंजलीने हजारो वर्षापासून योगसूत्र ग्रंथात लिहिलेल्या या सुत्रा प्रमाणे या स्त्रियांना त्यांच्या महान प्रकल्पातील कृतीशीलतेतून ""स्व"" चा शोध लागला स्त्रीयांना त्यांच्या स्वप्रकाशरुपाने त्यांचे आणि इतरांचे आयुष्य उजळले हा प्रकाश कायम उज्ज्वलांत ठेवण्यासाठी वाचन सवय सतत वृध्दींगत ठेवणे महत्वाचे ठरते.

सारांश : भारता मध्ये अनेक गरीब कुटूंब वर्षानुवर्ष खितपत पडलेली दिसतात हे सर्व पेलण्यासाठी स्त्रियांनी आार्थिक दृष्टया स्वावलंबी होणे गरजेचे आहे. सर्व स्त्रियांनी आपले कपडे, अन्नगृहण आपले जीवन पातळी उंचावली पाहिजे. तसेच आज झालेले परिवर्तन मुलीच्या लग्नाची वयोमर्यादा वाढली आहे. नैसर्गिक कारणा मुळेच नदीतील पाण्याचे प्रमाण जर वाढले तर तिच्या काठांच्या सीमाही आपोआप मागे हाटतात जी नदी होती ती महानदी झाली आहे. तिच्या आत्मसन्मान कायम राखण्यासाठी त्यांच्या बुध्दीची विद्येची झालेले ज्ञानगंगोत्री म्हणजेच यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक यांनी असंख्य स्त्री वर्गाला कोणताही भेदभाव न करता घरी बसून शिक्षणाची सुर्वण संधी उपलब्ध करुन दिल्याबद्दल या ज्ञानगंगोत्रीला, वाचन संस्कृतीला, क्रांतीला आणि शक्तीला सलाम !!

संदर्भ :-

१) कर्वे स्वाती (संपा.), (२००८), स्त्रीविकासाचे नवे क्षितिजे, पुणे प्रतिमा प्रकाशन, पृ.कृ. ५७
२) खडेपकर विनया, (१९९१), स्त्री स्वातंत्र्यवाहिनी विसाव्या शतकातील परिवर्तन, मुंबई पॉप्युलर प्रकाशन, पृ.क्र. १७.२१च
३) माळी, मा. गो. (सपा.) (१९८८), सावित्रीबाई फुले संमग्र वाङ्मय, मुंबई महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती, पृ.क्र. १२.१४
४) नाविवडेकर मेधी (संपा), (२००६), महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा, पुणे प्रतिमा प्रकाशन, पृ.क्र. ७.१०
५) नायर, सुशीला (संपा), (२०१३) भारतीय प्रबोधनाच्या महिला प्रणेत्या, नवी दिल्ली नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, पृ.क्र. १७.१९
६) भगत, रा.मु. (१९९७), स्त्री शिक्षणाचे शिल्पकार, कोल्हापूर चैतन्य प्रकाशन, पृ.क्र. ४२.४५
७) भागवत विद्युत, (२००४) स्त्री प्रश्नाची वाटचवाल, पुणे प्रतिमा प्रकाशन पृ.क्र.७.९च्च"

■■■

"स्त्रियांच्या ओवीगीतातील कृषी अवजारे"

प्रा.डॉ.भा.ना.गाडेकर
सिंत ज्ञानेश्वर महाविद्यालय, सोयगांव
ता.सोयगांव जि.औरंगाबाद

'समकालीन साहित्य संशोधनाच्या नव्या दिशा' या विषयाने विचार करता पहिल्यांदा समकालीन या शब्दाची व्याप्ती व मर्यादा स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. समकालीन ही संज्ञा मूलत: काळाशी निगडित आहे. काळाबरोबर असणे म्हणजे समकालीन असणे असे आपणास वाटत असले तरी काही साहित्यकलाकृती समकालीन नसतानाही त्या समकालीन जीवनाचे प्रतिनिधित्व करीत असतात. सातत्यपूर्ण मानवी जीवनाचे समकालीनत्व प्रवाहित करण्याचे सामर्थ्य त्यांना प्राप्त झालेले असते.

जीवनातील विविध जीवन जाणिवांशी समकालीन साहित्य बांधिव असते. म्हणून 'समकालीन साहित्य म्हणजे जे साहित्य काळाबरोबर आहे, ज्या काळात ते निर्माण होत असते. त्या काळाचे प्रतिबिंब त्यात आहे, त्या काळातील विचार, जाणिवा, मते या साहित्यातून व्यक्त होतात असे साहित्य.'

१९४५ पासूनच्या मराठी साहित्याला समकालीन साहित्य म्हटले जाते १९४५ ते १९६०, १९६० ते १९८० आणि १९८० ते १९९० हे काही ढोबळ मानाने अभ्यासाच्या सोयीसाठी कालखंड मानले, तर १९९० नंतरच्या साहित्याला समकालीनोत्तर साहित्य म्हणावे लागेल. प्रस्तुत या लेखाद्वारे '१९९० नंतरच्या मराठी ग्रामीण कादंबरी संशोधनाच्या नव्या दिशा' हा विषय हे निबंधाचे स्वरूप आहे.

समकालीन साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करताना डॉ. निशिकांत ठाकर म्हणतात, 'जे साहित्य परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला प्रभावित करू शकते, त्या प्रक्रियेचे अंगच असते आणि या रात्रंदिनीच्या युद्ध प्रसंगाची प्रतीती देते, तेच खज्या अर्थाने समकालीन म्हणावे लागेल. ते केव्हाही लिहिलेले असले तरी समकालीन संदर्भातच त्याचा कस लागतो.' डॉ. ठाकर यांच्या मतानुसार समकालीन घटना विचाराचे प्रतिबिंब त्यातून जसे होते तसे मानवी भाव-भावना, दु:ख, वेदना, आशा-आकांक्षा, स्वप्ने-विद्रोह, संघर्ष, मान-अपमान, अस्मिता, शोषण यांचा सहजपणे त्यात आविष्कार होतो. जीवनातील विभिन्न समस्यांनी ते प्रभावित झालेले असते.

समकालीन हा शब्द नव्या संशोधनाशी जोडला आहे. संशोधन हे नेहमी नित्यनूतन असते. ते पुन्हा पुन्हा शोधून अर्थनिर्णयन करण्याची आवशक्यता असते. संशोधनाला इंग्रजीत Research असे म्हणतात. तर हिंदीत अनुसंधान. संशोधन ही एक बौद्धिक प्रक्रिया आहे. तथ्यनिर्णयन करणे म्हणजे संशोधन होय. शास्त्र विषयाचे संशोधन वस्तुनिष्ठेवर आधारित असते. तर भाषा विषयांचे संशोधन भावनिष्ठेवर आधारित आहे. १९९० नंतरच्या मराठी ग्रामीण कादंबरी संशोधनाच्या अनेक नव्या दिशा स्पष्ट होतात. यात नेहमी होणारे संशोधन त्याच त्याच मार्गाने साचेबंद चौकटीतून किंवा

ठराविक दिशेने होऊ लागले तर संशोधनातील संशोधनत्व हरवून त्याला एकसारखेपणा येत जातो. एकसारखेपणा हे नकलेचे नवे रूप असते आणि संशोधनाचा दर्जा खालावतो. त्यातून एक सुमार संशोधनाचे लेखन होताना दिसते. परंतु यातून संशोधकाला आणि समाजालाही भरीव काही प्राप्त केले किंवा मिळाले असे वाटत नसते. म्हणून संशोधकाचे स्वरूप नेहमी नव्या विषयाने संकल्पित ठरवून ते साध्य करण्यासाठी साधनांची जमवाजमव करून त्याला अंतिम रूप देणे आवश्यक आहे. १९९० नंतरच्या मराठी ग्रामीण कांदबरीतून समकालीनोत्तर जीवन जाणिवांना वस्तुनिष्ठपणे साकार करते. विविधांगी विषयाने या काळात कादंबरीचे लेखन झाले आहे. त्याचे संशोधन करताना आपण कालखंडातून किंवा एका लेखकाच्या अभ्यासातून करणे उचित ठरणार नाही. १९९० ते २०१० या काळातून लिहिणाऱ्या ग्रामीण लेखकाचा ऐन उमेदीचा कालखंड आहे. एक-दोन कादंबऱ्यांचे लेखन झाले आहे. त्यामुळे समान जाणिवांचा शोध घेऊन संशोधकाला संशोधन करता येते.

१९८० नंतर ग्रामीण कविता व कथा मोठ्या प्रमाणात लिहिली जात असताना त्या तुलनेत ग्रामीण कादंबरी लिहिली जाईल का नाही अशी शंका घेतली जात होती. परंतु १९९० नंतर ग्रामीण कादंबरीविषयीचे चित्र बदलेले आणि सशक्तपणे महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून वेगवेगळ्या विषयांवर या वीस वर्षात सव्वाशेच्यावर ग्रामीण कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. काही ठराविक कादंबऱ्या सोडल्या तर ग्रामीण कादंबरीला समकालीन काळाचे वस्तुनिष्ठ भान आले आहे, हे सिद्ध होते. यातून येणारे ग्रामीण जीवन, मनोरंजन, कल्पनाबंध, योगायोग, भावनाचाळवी, उत्कंठावर्धक, मुलायम भाषा या ढोबळ जुन्या प्रवृत्तीने येत नाही तर ते ग्रामीण भयाण वास्तवाच्या गाभ्याला स्पर्श करून त्यांच्या कृती-उक्तीसह, मन-मानसिकता, विचार-आचार, संघर्ष, समस्या, शोषण व निसर्ग निर्मित संकटांना साकार करते. कालच्या कादंबरीतून आधुनिकीकरण व औद्योगिकीकरण व औद्योगिकीकरणातून सामाजिक व शेतीवर झालेल्या यांत्रिक बदलाचा प्रभाव दिसतो. तर आजची कादंबरी जागतिकीकरणाच्या स्वीकाराने सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि कृषिनिष्ठ व्यवस्थेवर होणाऱ्या मूलगामी परिणामांचा विचार प्रभावीपणे मांडते.

१) साहित्य हे काळाशी समांतर असते. काळातून घडणाऱ्या सामाजिक उलथापालथी, संकटे, प्रश्न, जगरहाटी, निसर्ग, व्यवस्था याकडे समकालीन लेखक तटस्थपणे पाहत असतो. वर्तमानकाळाच्या वाटचालीतून भविष्यकाळाच्या गर्भात दडलेल्या समस्या व पुढील जीवन, संवेदनशीलतेने जाणून घेतो आणि सृजनसिद्धतेची वेळ हीच कलाकृतीचा जन्म असते. यातूनच संशोधकाला सामाजिक वास्तवाचा व ग्रामीण कादंबरीतील वास्तवाचा शोध त्या-त्या काळातूनच घ्यावा लागतो. या समकालीनोत्तर कादंबऱ्यांत काही ग्रामीण जीवनदर्शन उद्ध्वस्त भयाण व उघडं नागडं आहे. जागतिकीकरणाचा स्वीकार, ग्रामीण व्यस्थेची झपाट्याने चाललेली सर्व दृष्टीने पडझड, क्षीण होणारी गाव समूहनिष्ठा व वाढता स्वार्थ, सहकार चळवळ त्यातून निर्माण झालेले प्रश्न, बँका, सोसायट्या, पतपेढ्या यातील भ्रष्टाचार व शेतकऱ्यांचे होणारे दहशती शोषण, साखर कारखाने यातील जात, नातेसंबंधाचे, बागायतगार, भांडवलदारांचे राजकारण व शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण, सत्तेशी बांधिल पण समाजप्रश्नाविषयी उदासीन राजकारण परंतु ते डिजीटली प्रचारकी, भडक, लग्न- बारसे, वाढदिवसी, समारंभी व वर्तमानपत्री बातमीचे राजकारण, राजकारणातील राजरोस

घराणेशाही, शेतकऱ्यांच्या नशिबी सततचा ओला किंवा कोरडा दुष्काळ, कमी पावसामुळे, पुढील पाऊस पडेल ही आशा ठेवून धुळपेरणी करणारा शेतकरी, दुबार पेरणीचे संकट, नापिकी, उत्पादित मालाला मिळणारा अल्प बाजारभाव,

दुष्काळात स्वतःच्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाबरोबरच बैल बारदाना जतन करण्याचा व चारा-पाण्याचा प्रश्न, शेतीचे घटते उत्पन्न व वाढता खर्च, पिकावर पडणारी रोगराई, औषध फवारण्या, महागाई शहरीकरणाचे खेड्यावर होत चाललेले जलद परिणाम, त्यातून गावाला येत चाललेले विकृत, हिडीस रूप, दारू, धाबा, चंगळवादी वृत्तीची मानसिकता, शेतीला न मिळणारा मजूर वर्ग, 'विशेष आर्थिक क्षेत्रातून' विस्थापित होणारे शेतकरी, सरकार तसेच भांडवलदार, दलालाकडून शेतकऱ्यावर रोखला चाललेला दहशतवाद, दुष्काळामुळे तहानेने बारोमास होरपळून गावेच्या गावे, टी.व्ही. वाहिन्यांच्या प्रसारातून नागरीकरणाचा प्रभाव व गुन्हेगारीकरण व अनैतिक संबंधात झालेली वाढ आणि शेतीविषयी निर्माण होत चाललेली नकारात्मक मानसिकता, निष्प्रभ ठरलेल्या, राजकीय पक्षांशी हातमिळवणी करून आत्मस्वार्थ साधणाऱ्या व शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांपासून दूर जाण्याऱ्या शेतकरी संघटना आणि सहकार चळवळीतील बँका, सोसायट्या, पतपेढ्या, साखर कारखानदारी, रासायनिक बी-बियाणे, खते, कीटकनाशके, फवारण्या, महागाई, वांझोटी बियाणे या भांडवलदार दुकानदारांकडून फसवला व लुटला चाललेला शेतकरी, सावकारी व बँकाचे न फिटणारे कर्ज, घराच्या होणाऱ्या हाराशी, सततची नापिकी, लोकप्रशासनातील शासकीय कर्मचारी, आडते, दलाल, खरेदीदार, सरकारी धोरण, लहरी निसर्ग या सर्व घटकांकडून आणि समकालीन समाजव्यवस्थेकडून शेतकऱ्यांचे होत असलेले दीर्घकाळ शोषण अशा काही समकालीन जाणिवांचा प्रभाव १९९० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीतून दिसतो आहे. या बदलत्या समकालीन ग्रामीण वास्तवाचा अभ्यास कादंबरीच्या संशोधनातून संशोधकाला घेता येतो. एक सजगपणे कालखंडाचे भान कादंबरी वाङ्मयातून आलेले दिसते. ग्रामीण कादंबरीचे संशोधन करताना ग्रामीण साहित्याचा प्रेरणा, ग्रामीण साहित्याचा व वाङ्मयाचा इतिहास, ग्रामीण कादंबरी विकासाचे टप्पे, निवडलेल्या विषयानुसार मांडणी आणि शेवटी निष्कर्ष याप्रमाणे संशोधनाचे स्वरूप राहिलेले दिसते. या संशोधनामुळे मूळ निवडलेल्या विषयाला खरा न्याय मिळत नसून संशोधनाला मर्यादित स्वरूप येते.

ग्रामीण कादंबरीचे संशोधन करताना एका लेखकाचा अभ्यास, एका कालखंडाचा अभ्यास, निवडक कादंबऱ्यांतील समान जाणिवांचा शोध, स्त्री जाणिवा, अशा काही ठराविक विषयांचे संशोधन आजपर्यंत होत आले आहे. कादंबरी वाङ्मयाच्या घटकांचा विचार केला तरी नवे विषय होऊ शकतात. '१९९० नंतरच्या ग्रामीण कादंबऱ्यांतून समकालीन ग्रामनिष्ठ जाणिवांचा चिकित्सक अभ्यास,' 'निवडक ग्रामीण कादंबरीतील बदलती ग्रामीण व्यवस्था,' 'ग्रामीण कादंबरीतील शेतकरी जीवनाचा चिकित्सक अभ्यास,' 'ग्रामीण कादंबरीतील कृषिनिष्ठा,' 'ग्रामीण कादंबरीतील व्यक्तिचित्रांचा अभ्यास,' 'ग्रामीण वातावरणाचा अभ्यास,' 'ग्रामीण भाषाशैलीचा अभ्यास,' 'मराठवाड्यातील ग्रामीण कादंबरीवरील कानडी भाषेचा प्रभाव, मराठवाड्यातील निवडक ग्रामीण कादंबरीचा व इतर विभागांतील विदर्भ, खानदेश, कोकणी भाषेचा तौलनिक अभ्यास,' 'ग्रामीण कादंबरीतील कौटुंबिक नातेसंबंधांचा अभ्यास,' 'स्त्री-पुरुष संबंधाचा अभ्यास,' 'दारिद्र्य, शोषण, भूक,' 'ग्रामीण कादंबरीतील

समकालीन व्यवस्थेच्या प्रतिबिंबाचा चिकित्सक अभ्यास,' 'ग्रामीण कादंबरीतील जागतिकीकरणाचा प्रभाव,' 'ग्रामीण कादंबरीतील सामाजिक समस्यांचा अभ्यास,' 'ग्रामीण कादंबरीतील शेतकरी शोषणाचा अभ्यास,' 'दोन ग्रामीण लेखकांच्या कादंबरीचा तौलनिक अभ्यास,' 'दोन ग्रामीण कादंबऱ्यातील स्त्री जाणिवेचा चिकित्सक अभ्यास,' 'दोन कालखंडातील बदलत्या ग्रामीण जीवनाचा अभ्यास,' अशा विषयांनी करता येतो. इतर भाषेतील ग्रामीण कादंबरीचा आणि मराठी ग्रामीण कादंबरीचा तौलनिक अभ्यास, ग्रामीण भाषा शब्दकोशाच्या अनुषंगाने करता येणारा अभ्यास अशा अनेक नव्या संशोधनाच्या दिशा १९९० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीतून स्पष्ट होताना दिसतात.

२) ग्रामीण कादंबरीतील ग्रामनिष्ठ जाणिवांचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण ठरू शकतो. १९९० नंतर चारापाणी - रा. रं. बोराडे; झाडाझडती - विश्वास पाटील; कोंडी, पांढर - रवींद्र शोभणे; सर्जा - सुरेश शिंदे; तहान, बारोमास - सदानंद देशमुख; पाणसळ, भिरुड, गणगोत - गणेश आवटे; तणकट - राजन गवस;गावपांढर, गाव पंढरीच्य वाटेवर - अप्पासाहेब खोत;राहुकेतू - मथू सावंत; इथं होतं एक गाव; रिक्त अतिरिक्त - रा. रं. बोरोडे; हारास - किशोर सानप; गाव ढासळत आहे - प्रशांत पोखरकर; ऐसे कुणबी भूपाळ - भारत काळे; बारदाना- प्रकाश देशपांडे; शिक्षणनामा- योगीराज वाघमारे; निशाणी डावा अंगठा - रमेश इंगळे; उन्नादकर, वारुळ, हाल्या हाल्या दुधू दे - बाबाराव मुसळे; पांडा, कुंधा - अशोक कौतिक कोळी; सहकाराचा पट - रंगादाते; साखरपेरा, बस्तान - मोहन पाटील; कोंडवाडा - चंद्रकांत महामिने; भूक, एस.ई.झेड. - शंकर सखाराम; चिखलवाटा - सुरेंद्र पाटील; अंगारकूस - भीमराव वाघचौरे; रौंदाळा, गावठाणा- कृष्णात खोत; ऑक्टोपस - लक्ष्मीकांत देशमुख; धुळपावलं - महेंद्र कदम; कापूसकाळ, पाणधुई - कैलास दौंड; असं जगण तोलाचं, धुळपेरणी - शेषराव मोहिते; गावकूस - पांडुरंग कुंभार; वळीव - विष्णु शिंदे; पुर्णाकाठ - गणेश वाघ; झिंम पोरी झिम - बालाजी इंगळे; खुरुप - माधव कदम या काही कादंबऱ्या वरील विषय संशोधनासाठी आवश्यक ठरू शकतात.

ग्रामीण कादंबरीतील ग्रामनिष्ठ जाणिवांचा अभ्यास करण्यासाठी त्या साहित्याचा पृथकपणा समजून घेण्यासाठी त्या साहित्यप्रवाहातून व्यक्त होणाऱ्या जाणिवांचे स्वरूप पाहणे आवश्यक असते. ग्रामीण साहित्याचा पृथकपणा त्यातील ग्रामीणतेच्या जाणिवेमध्ये आहे. या विषयी डॉ. मोहन पाटील म्हणतात, 'ग्रामीणत्व' एक स्वतंत्र संस्कारमूल्य आहे. ही एक वेगळी संवेदनशीलता आहे. ती साहित्याच्या अंगाने कोणत्या वैशिष्ट्यांनिशी आविष्कृत होत असते? ती किती खरी आहे? तिच्यात 'ग्रामीणता' खरोखरच सर्व वैशिष्ट्यानिशी उतरते काय?' ग्रामीणत्व हे एक त्या साहित्याचे अंतिम मूल्य आहे. त्याचा कादंबरीतून होणारा वापर समाजजणिवेशी समांतरत्व साधू शकतो का? हा शोध घेणेही संशोधनाचे संशोधन आहे. १९९० नंतरची ग्रामीण कादंबरी आणि समकालीन जीवनमान साकार होताना समाजजीवनाच्या अंगप्रत्यांगासह वस्तुनिष्ठपणे कादंबरीतून जीवनाचे दर्शन घडले पाहिजे. खेडयात राहणारी माणसे, त्यांच्यावर असलेला गावसमूहनिष्ठेचा प्रभाव व त्यांचे आपआपसातील जिव्हाळ्याचे, ताण-तणावांचे संघर्षाचे, देवाण-घेवाणीचे संबंध या माणसाची मन मानसिकता, सण-समारंभ, उत्सव, जत्रा, ग्रामीण रितीरिवाज, आदरातिथ्य, आहार, पाहुणचार, शेती, शेतीशी संबंधित जीवनमान, ऋतुचक्र, दुष्काळ, नापिकी, कौटुंबिक सामाजिक नातेसंबंध,

त्यातील ताण-तणाव, ग्रामीण भाषा या ग्रामनिष्ठ जाणिवांचा शोध संशोधकाला घेता येतो.

बदलत्या खेड्याच्या स्थितीविषयी डॉ. आनंद यादव म्हणतात, 'बदलत्या खेड्याचे वास्तव दर्शन घडविण्यात ग्रामीण साहित्य हे अनुषंगाने एक समाजकारणही साधत असते. मराठी खेड्याच्या दृष्टीने सध्याचा काळ हा संक्रमणाचा काळ आहे. हजारो वर्षे चालत आलेली जुन्या खेड्याची सर्वांगीण संरचना बदलत आहे. त्याचे विघटन होऊन नवे खेडे अंग धरत आहे. या संक्रमणास ग्रामीण जुन्या समाजाच्या अनेक अंगोपांगांची वाताहात होऊन ती अनेक निरुपद्रवी व्यक्तिसमूहांना उद्ध्वस्त करून टाकत आहे. अनेक समाजस्तरांची कधी नव्हे अशी जागृती होऊन नव्या समाजव्यवस्थेत स्वत:ला जमवून घेऊन स्थिर होण्याच्या प्रयत्नात ओढाताण सुरू आहे. ग्रामीण समाजाच्या संक्रमणाचे हे जिवंत नाट्य व अपूर्व इतिहास साहित्या सारख्या सरळ-सरळ जीवन प्रत्यय देणाऱ्या कलाप्रकाराच्या द्वारा पकडून ठेवणे हे पुढच्या मार्गदर्शक आणि उपकारक ठरणार आहे.

ग्रामीण समाजजीवनातील काबाडकष्ट, दु:ख, हालअपेष्टा दारिद्र्याच्या बरोबरच या जीवनातील आनंदाचे क्षण काही असतात. त्या सुखाच्या जाणिवा ग्रामनिष्ठ जगण्याशी जोडल्या गेल्या असतात. पावसाची पहिली सर, मातीचा मृदगंध, पेरणीच्या रानाचे सौंदर्य, बियाणाला तरारून फुटणारे कोंब, अंकुराचा जोमदारपणा, पिकाकडे पाहून हर्षभरीत झालेले त्याचे मन, औतावरील थलरा, विधीप्रसंगातील लोकगीते, सोंग यांचा प्रभाव ग्रामनिष्ठ जाणिवेतून येतो. या सर्व आशयाने कादंबरी ग्रामीणत्व जखडून राहताना दिसते. त्यातील कलाकृतीत्व हरवून सत्याचा भास होतो. या जाणिवांचा शोध संशोधकाला घेता येतो. १९९० नंतर ग्रामीण कादंबरीतून येणारी ग्रामीणता १९६० ते १९८० पर्यंतच्या ग्रामीणतेपेक्षा अधिक वस्तुनिष्ठ आहे. ती मनोरंजनाकरता, आभासकरिता, योगायोगाकरिता येत नाही तर त्या साहित्याचा एक भाग होऊन येते. या संदर्भात डॉ. आनंद यादव म्हणतात,'ग्रामीणता हा लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक भाग मानावा लागतो. ग्रामीण जीवन समजून घेवून त्या जीवनाच्या अंगानेच स्वत:च विषयाचे आकलन मांडत जाणे, त्या अंगाने अनुभवाचे आकाश शोधणे अनुभवांची मांडणी करणे हेच ध्येय समजून जेव्हा साहित्यनिर्मिती होते, तेव्हाच तिच्यात ग्रामीणतेचे रंग उतरू लागतात.' ग्रामीण कादंबरीतील ग्रामीणत्वाची जाणीव किती महत्त्वाची आहे हेच डॉ. यादवांनी स्पष्ट केले आहे.

३) ग्रामीण कादंबरीतील दुसरा संशोधनाचा महत्त्वाचा भाग म्हणून कृषिनिष्ठ जाणिवांचा अभ्यास ठरतो. ग्रामीण हे विशेषण शेतीवर आधारलेले आहे. मराठी ग्रामीण साहित्याला महात्मा फुले यांच्या 'शेतकऱ्याचा आसूड' पासूनची कृषिनिष्ठ जाणिवांची मूळ प्रेरणा आहे. शेतकरी वर्गाचे दु:ख व दारिद्र्यपूर्ण जगण्याचे वर्णन शेतकऱ्यांच्या आसुडाशिवाय दुसऱ्या ग्रंथातून सापडणार नाही. कृषि व्यवसाय ग्रामीणतेत समाविष्ट होतो. शेतकरी, बलुते-अलुतेदार, शेतमजूर या सर्वांच्या परस्पर संबंधांत घनिष्टता शेतीमुळेच येत असते. शेतीवरील आधुनिकीकरणाचा व यांत्रिकीकरणाचा प्रभाव शेतीवर पडून त्याचा थेट संबंध गावगाड्याशी होतो. याविषयी डॉ. मोहन पाटील म्हणतात, 'गावातील मातीचे संस्कार, तिथले प्रामाणिक अनुभव आणि पिंडधर्माने माती आणि माणसं यांविषयी वाटणारा जिव्हाळा, जगरहाटी, तिथले समूहजीवन आणि त्या समूहजीवनातून वाहणारा अंतर्नाद ग्रामीण साहित्यामध्ये उमटलेला असतो. याप्रमाणे कृषिनिष्ठा ही ग्रामीण जीवनाचा अविभाज्य भाग

आहे.'

ग्रामीण साहित्याची व्याख्या करताना डॉ. श्रीराम गुंदेकर म्हणता, 'कृषिनिष्ठ जाणिवांचा कलात्मक उत्कट सहजाविष्कार म्हणजे ग्रामीण साहित्य.' तर डॉ. गो. म. कुलकर्णी म्हणतात, 'ग्रामीण साहित्य म्हणजे खेडगावातील कृषिवर निर्वाह असलेल्या स्पृश्य शेतकज्यांच्या आणि अस्पृश्य शेतमजूरांच्या जीवनावर आधारलेले साहित्य होय.' याप्रमाणे ग्रामीण साहित्याची व्याख्या करताना डॉ. गुंदेकर व डॉ. कुलकर्णी यांनी जाणीवपूर्वक कृषीचा उल्लेख केला आहे. यातून ग्रामीण साहित्याची कृषिनिष्ठा किती महत्त्वाची आहे हेच सिद्ध होते. संशोधकाला कृषिनिष्ठ जाणिवेचा अभ्यास करता येतो. शेतकरी हा शेती, पिके, उत्पादन पद्धती, अतिवृष्टी, पीकावरील रोगराई, नापिकी - दुष्काळ या सर्वांचा कृषिवर परिणाम होऊन शेतकरी रावाचा रंक, रंकाचा राव होतो. कृषिनिष्ठेबरोबरच बैल, गाई, म्हशी, कोंबड्या, शेळ्या, मेंढ्या, बारदाना या सर्व जित्राबाचा विचार करावा लागतो. हे त्यांच्या जीवनाचे अविभाज्य जसे भाग आहेत तसे जीवनसमृद्धीचे व जिव्हाळ्याचे घटक आहेत. शेती आणि शेतीवर निर्वाह करणारा सबंध समाज ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा आहे. मातीशी शेतकज्याचा अभिन्न संबंध आहे. जगाचा पोशिंदा असणारा शेतकरी पूर्णपणे काळ्या आईवर विसंबून आहे, याविषयी डॉ. श्रीराम गुंदेकर म्हणतात, "शेतीवर अवलंबून असणाज्या, मातीशी अतूट नाळ असणाज्या, कष्टकरी स्त्री-पुरुषांच्या जीवन वास्तवाचे कलात्मक दर्शन घडविणे, शोषणमुक्त-भयमुक्त क्षमताधिष्ठीत समाज निर्मितीसाठी झटणाज्या किंवा अशा प्रकारच्या समाज निर्मितीचे स्वप्ने पाहणाज्या नायक नायिकांचे चित्रण करणे हे ग्रामीण साहित्याचे प्रयोजन आहे." शेतकज्याच्या कृषिनिष्ठेची व त्याच्या बारोमास कष्टाची, दुःखाची जाणीव कादंबरीतून व्यक्त होते. या सर्व कृषिनिष्ठ जाणिवेचा अभ्यास संशोधकाला करता येतो.

'पिराजी पाटील,' 'बळीबा पाटील' ते 'चारापाणी,' 'हाल्या हल्या दुध दे,'असं जगणं तोलाचं,' 'धुळपेरणी,' 'ऐसे कुणबी भूपाळ,' 'तहान-बारोमास,' 'गावपांढर,' 'बारदाना,' 'पांढर,' 'पाडा,' 'कुंधा,' 'धुळपावलं,' 'कापूसकाळ,' 'चिखलवाटा,' 'एस. ई. झेड.' या कादंबज्यांतून शेतकज्याची कृषिनिष्ठा दुष्काळाने, नापिकीने विस्थापिताने खचत नाही. या त्यांच्या जीवनवास्तवाचा व जीवन संघर्षाचा शोध घेता येतो. त्यांच्या व्यथा-वेदना, त्यांचे मान-अपमानचे, भाव कादंबरीतून शोधता येतात. सततच्या अस्मानी-सुलतानी संकटाने मोडून न पडता त्याच्या धैर्याने सामना करणारा शेतकरी आज आत्महत्या करतो आहे. या जाणिवेचा शोध आपणास समकालीन समाजव्यवस्थेचा अभ्यासातून घेता येतो. आणि निष्कर्षाची मांडणी करता येतो.

४) ग्रामीण कादंबरीचा पैस निसर्गाच्या वातावरणावर आधारित असतो. निसर्ग हीच ग्रामीण साहित्याच्या निराळेपणाची ओळख आहे. ग्रामीण जीवनाच्या स्थितीगतीला निसर्गच जबाबदार असतो. म्हणजे निसर्ग हा ग्रामीण जीवनाचा अविभाज्य घटकम आहे म्हणून निसर्ग आणि ग्रामीण जीवनाचा अनुबंध संशोधनाचे कार्य करता येते. ग्रामीणांच्या आणि निसर्गाच्या अतूट बंधाची मोठी परंपरा आहे. निसर्गामुळेच प्रादेशिक अस्मितेचे भान ग्रामीण लेखकाला आलेले दिसते. याविषयी डॉ. द. ता. भोसले म्हणतात, 'निसर्ग हाच ग्रामीण जीवनाला घडवीत असतो. ग्रामीण जीवनाचा विकास असो वा विनाश असो, तो निसर्गाच्या रूपानेच साकार होत असतो. निसर्गाची विविध रूपे ग्रामीण

जीवनाला घडवीत असतात, बिघडवीत असतात अन् यातून पदोपदी आंदोलित होत असलेल्या जीवनातील बहुपरिणामी अनुभवाला यातूनच वाङ्मयीनदृष्ट्या कल्पनेच्या पातळीवरील वेगळेपण प्राप्त होत असते.' ग्रामीण समाज आणि निसर्ग यांचा संबंध स्पष्ट होतो. शेतीचा विशालपट, डोलणारी-वाढणारी न करपणारी वाळणारी पीकं, कमी-अधिक पडणारा पाऊस, त्यातून शेतकज्यांच्या वाट्याला आलेले दु:ख-भोग, पावसाच्या सरी त्याने होणारा आनंद, खळाळणारे नदी, नाले ओढा, पावसामुळे बहरणारी पिके, हिरवेगार डोंगर, ग्रामीण माणसांचा उत्साहभरा आनंद, पक्षांची किलबिलाट, जंगली जनावरांचा वावर, कडाक्याची थंडी, वाढते उन्हाचे तापमान, आकाशाची निळाई, त्याची शोभा, चंद्र-सूर्य-तारकांचा ग्रामीण समाजावरील प्रभाव, बैलांच्या गळ्यातील घाट्या - घुंगरमाळाचा निनाद, गाई-गुरांचे हंबरणे, पेरणी, कोळपणी, खुरपणे, कापणी-खुडणीच्या वेंळी समूहभावाचा आविष्कार व भलरीने आनंदणारे मन, वाज्याची सळसळ, डोंगराच्या आडून पावसाचे दिसणारे काळेकुट्ट ढग, झाकाळून येणाज्या पावसाच्या ढगामुळे कुंद व भितीदायक झालेले वातावरण, बदलते ऋतुचक्र, रानवेली व झाडांच्या फुलांचा बेहोशी सुंगध, आणि जात्यावरील ओवी, त्याचा निनाद या निसर्गजाणिवेशी ग्रामीण माणूस वाढत-घडत व संस्कारित होत असतो. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला निसर्गच आकार देत असतो. त्यांच्या वाट्याला विशिष्ट प्रकारचे जीवन लादत असतो. तोही परिस्थितीनुरूप स्वीकारत असतो. निसर्गामुळे ग्रामीणांच्या आचार-विचारावर, जीवनधारेवर खोलवर परिणाम होतो. ग्रामीण जीवनातील सांस्कृतिकता निसर्गाच्या सहसंबंधातून निर्माण झालेली दिसते. म्हणजे ग्रामीण समाजातील माणसे निसर्गाच्या ओंजळीत वाढलेली असतात.

१९९० नंतर ग्रामीण कादंबरीतून निसर्गाच्या असमतोलपणामुळे ग्रामीण समाजाला दुष्काळ, रोगराई, नापिकी, पानधुई, जाळधुई, गारपीट, अवेळीचा पाऊस या निसर्ग कोपाला सामोरे जावे लागत आहे. या निसर्गकोपामुळे ग्रामीण माणूस कोसळून पडतो. त्यांच्या विनाशाला ते कारणीभूत ठरते. निसर्गचक्र बदलांचा ग्रामीण जीवनावरील प्रभाव या विषयाने संशोधकाला यातील परिणामांची चर्चा करुन निष्कर्षाची मांडणी करता येते. निसर्ग बदलांचा ग्रामीण जीवनावरील प्रभाव या विषयाने संशोधकाला संशोधन करून निष्कर्षाची मांडणी करता येते. ग्रामीण जीवनावर आधुनिकीकरणाने यंत्राचा स्वीकार वाढला. तसा तो निसर्गाच्या आंतरिक जीवभावाच्या भावबंधाशी अलगदपणे अंतर पडून एक धुसमटही होताना दिसते.

लेखकाचा प्रदेश आणि निसर्गाचा प्रभाव त्यांच्या ग्रामीण साहित्याशी अनुबंधित होतो. याविषयी प्राचार्य रा. रं. बोराडे म्हणतात, 'माणसांची कातडी बाजूला काढून जसा आपण त्या माणसाचा विचार करू शकत नाही, तसाच तो विशिष्ट प्रदेश बाजूला ठेवून त्या प्रदेशातील व्यक्तींचा विचार करू शकत नाही, ज्या प्रदेशात जे जन्म होतात, वाढतात, त्या प्रदेशाचा निसर्ग, तेथील लोकांचे आचार-विचार, सामाजिक, सांस्कृतिक या सर्वांचा संस्कार घेऊनच त्यांचे जीवन घडत असते. तिथल्या मातीनेच त्या व्यक्तिमत्त्वाला जन्म दिलेला असतो. त्याच्या नसानसातून ते पाणी मुरलेले असते. त्याच्या कातडीचा रंग देखील तिथल्या हवामानानेच बनविलेला असतो. त्यांच्या मनाचा धर्म, हा तिथला निसर्गच घडवीत असतो. पुढे मागे हा प्रदेश बदलला तरी त्यांच्या मनावरचे धर्म पुसले जात नाहीत. प्रादेशिकता अपरिहार्य आहे ती या अर्थाने. मात्र प्रादेशिकतेची जाणीव

लेखकाला असता कामा नये.' याप्रमाणे निसर्ग आणि ग्रामीण माणसाचे अतूट बंध त्यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास संशोधकाला करता येतो.

५) मराठी ग्रामीण कांदबरीतील शेतकरी जीवनदर्शनाचा चिकित्सक अभ्यास संशोधकाला करता येतो. शेतकरी जीवन जाणिवांचा अभ्यास करण्याची प्रबळ प्रेरणा १९८० नंतरच्या कालखंडापासून चर्चिली जाते आहे. या आरासाची गूळ प्रेरणा महात्मा जोतिबा फुले यांच्या 'शेतकज्याचा आसूड' या मूलगामी ग्रंथातून दिसते.

'कृषिमूलहि जीवनम्' कृषी हा मानवी जीवन व्यवस्थेचा पाया आहे. कृषी संस्कृती हीच भारतीय संस्कृतीची मूलाधार आहे. आदिम काळी मनुष्याने रानटीपणा सोडून कृषी व ग्राम निर्माण केले व जीवनाला स्थिरता प्राप्त केली. यातूनच कृषिजन संस्कृती विकासाला चालना मिळाली. भारतात पहिली संस्कृती हीच कृषिजन संस्कृती आहे. कृषिजन संस्कृतीचा आद्य नायक शेतकरी आहे. शेतीच्या कष्टण्यातून भाकरी (अन्न) निर्माण करून मांसान्नाशिवाय दुसज्या शाश्वत व सात्विक अन्नाची निर्मीती शेतकज्यांनीच केली. यानंतर राज्य, राजा, नोकरवर्ग निर्माण झाला. शेतीला उपयोगी आणि गावगाड्याच्या गरजानुरूप बलुतेदार- अलुतेदार वर्ग निर्माण झाला. गावगाड्याची, समूहनिष्ठाभावाची अभिन्न संस्कृती निर्माण होत गेली. शेती हे उत्पादनाचे व मानवी गरजांचे पहिले साधन बनले तसे राजा, सरंजामदार, लुटारू, लढाया, पाऊस, दुष्काळ यातून शेतकरी भरडला जात असला तरी निष्ठेने शेती करून स्वतः आणि समाजाला जगवत राहिला. या देशाची पहिली अर्थव्यवस्था शेतीच होती. आजही जागतिक मंदीच्या लाटेतून भारताला किंचितही झळ पोहचू न देता मंदीतून सावरण्याचे काम शेती अर्थव्यवस्थेने केले आहे.

शतकानुशतकापासूनच पिचल्या व लुटल्या चाललेल्या शेतकज्यांकडे पहिले लक्ष महात्मा जोतीबा फुले यांनी वेधले. 'शेतकज्याचा आसूड' या ग्रंथातून शेतकज्यांच्या जीवन जगण्याचे, त्यांच्या होत असलेल्या लुटीचे, त्यांच्या समस्यांचे गाज्हाणे निपःक्षपातीपणे मांडले आणि शेतकज्यांच्या दु:खाला वाचा फोडली असेच म्हणावे लागेल. शेतकज्याला शोषणारी व्यवस्थेची साखळी त्रि. ना. अंत्रे यांनी 'गावगाडा' या ग्रंथात मांडली. ती मांडताना ते म्हणतात, 'एक बळी, त्याला हजार छळी' असे सांगून वतनदाराबरोबरच आलुते-बलुते-कारू-नारू-मागते-फिरस्ते, भंडग, गोसावी आणि जंगलात राहणारे आदिवासी यांनी शेतकज्याला जेरीस आणल्याचे साधंत दाखले दिलेले आहेत. (प्रा. भास्कर चंदनशिव - **शेतकरी साहित्य :** एक नोंद, संपा. डॉ, चंद्रकुमार नलगे - ग्रामीण वाङमयाचा इतिहास) धार्मिक अंधश्रद्धेच्या नावाखाली अडाणी कुणबी कसा पिळला जात होता. त्याचे वर्णन महात्मा फुले यांनी 'शेतकज्याचा आसूड' या मधून स्पष्ट केले आहे. 'शेतकज्यांच्या स्त्रियांस ऋतुप्राप्ती होताच भटब्राह्मणांना उदरशांतीची' कशी हमी मिळते. शेतकज्यास मुलगा होताच भटांची 'धनरेषा' कशी निर्माण होते हे साद्यंत मांडलेले आहे.' (उनि) याशिवाय सततचे सुलतानी आक्रमण, रोगराई, दुष्काळामुळे शेतकरी त्यांच्या बायकामुलांसह देशोधडीला लागत असे. या सर्व काळाच्या कठोर स्थितीला पायातळात दाबून तो जगतो, तर कधी वेड लागणे, परागंदा होणे, अध्यात्मी होणे, आत्महत्या करणे असे प्रकार घडत.

शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर महात्मा फुले यांच्यासह कृष्णराव भालेराव, लोकहितवादी, राजर्षी शाहू महाराज, वि. रा. शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, पंजाबराव देशमुख, क्रांतिसिंह नाना पाटील, यशवंतराव चव्हाण, शरद जोशी इ.नी अनेक लढे दिले व विचार मांडले आहेत.

शेतकऱ्यांच्या अध:पतनास ब्राह्मणांची नीती जबाबदार असून त्यांनी युक्तीने शेतकऱ्याला अज्ञानी ठेवले असे स्पष्टपणे लोकहितवादींनी आपल्या शतपत्रांतून अनेक ठिकाणी मांडले आहे.
शेतकऱ्यांच्या विषयी शेतकरी संघटनेचे नेते शरद जोशी म्हणतात 'आदिम काळापासून ते आजच्या वर्तमान काळापर्यंत शेतकरी आणि त्याचा शेती-व्यवसाय हा लुटमारीचाच कारण ठरलेला आहे. बळी-वामन विद्या-अविद्या/भटशाही-कुणबी हीच शोषण-शोषितांची मांडणी. 'भारत-इंडिया' या स्वरुपातून सिद्ध होते. पिढ्यानपिढ्यांची गुलामी शेतकऱ्यांच्या माथी मारलेली दिसते. शेतीतून निघालेल्या धान्याच्या अतिरिक्त मुठीतूनच उद्योग, व्यापार, किल्ले, गढ्या व लढाया झाल्या. पण इतिहास लिहिला गेला तो शेतीबाह्य कारणांचा, परिणामांचा, लुटालुटीचा, गुलामगिरीचा, वेठबिगारीचा, लुटणाऱ्या दरोडेखोरांचा, राजांचा, लुटलेल्या संपत्तीच्या कैफाचा, अवती-भवती जमणाऱ्या भाटांचा, शाहिरांचा, पुरोहितांचा, नर्तकीच्या नाच-बजावण्यांचा आणि संस्कृती, संस्कृती म्हणून ऊर बडविणारांचा' म्हणूनच मराठी साहित्यात शेतकरी साहित्याचा, शेतकरी कलांचा त्याच्या प्रतिष्ठेचा संस्कार मराठी साहित्यात व मराठी समाजात रुजला नाही. शेती व शेतकरी जीवन जाणिवांचा वास्तवालेख मांडण्याची अतीव कुवत न दाखवता मऱ्हाठी देशीमातीपासून साहित्यिक वर्ग फटकून राहिला आहे.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व २० व्या शतकाच्या प्रारंभीचे मराठी साहित्याचे स्वरूप ब्राह्मणी उच्चवर्णीयांच्या कौटुंबिक समस्या मांडण्यात व्यस्त होते. या विषयी वि. स. खांडेकर म्हणतात, 'आम्ही हिंदू-मुसलमानांच्या एकीवर आणि विवाहावर कादंबऱ्या लिहू. पण खेड्यातल्या कुणब्यांच्या भाऊबंदकीवर अगर त्यांच्या जीवनावर लिहिण्याची पाळी आली की आमची लेखणी रूसून बसलीच. खेड्यातल्या लोकांचा आमच्या ललित वाङ्मयात प्रवेश झालाच तर तो त्यांच्या भोळेपणा अगर अडाणीपणा दाखवून विनोदाचा रंग भरण्याकरिता व्हायचा. पण समुद्राप्रमाणे अफाट पसरलेल्या आपल्या खेडवळ जीवनाचे मंथन करून त्यातली रत्ने काढण्याला प्रतिभासंपन्न लेखकच हवा.' याप्रमाणे वि. स. खांडेकरांच्या मतानुसार मराठी लेखकाची सृजनप्रवृत्तीच लक्षात येते.

सत्यशोधकी चळवळीच्या साहित्याने व कृष्णराव भालेकर यांच्या 'पिराजी पाटील' या कादंबरीतून शेतकरी नायक उभा करून त्यांचा समूहगावनिष्ठाभाव मांडला. त्याच्या जगण्याला साहित्यरूप देऊन महात्मा जोतिबा फुले यांची शेतकरी साहित्याची परंपरा चालविलेली दिसते. परंतु यानंतर येणाऱ्या ग्रामीण साहित्यातून शेतकरी जीवनाचा नीट विचार अनेक ग्रामीण म्हणवणाऱ्या लेखकांनी निर्माण केला नाही. ग्रामीण साहित्य यात मोठी तफावत आहे. सर्वच ग्रामीण साहित्याला शेतकरी साहित्य म्हणता येणार नाही. या संदर्भात अमर हबीब शेतकरी साहित्याची वर्गवारी तीन गटांत करतात. ती अशी (१) कृषिजीवनाचे उदात्तीकरण करणारे, (२) शेतकऱ्यांचे विदुषीकरण करणारे, (३) शेतकऱ्याला खलनायम म्हणून रेखाटणारे. या तीन प्रवृत्तींतून मराठी ग्रामीण साहित्यात

शेतकज्याचे साहित्य आले आहे. १९२० ते बनगरवाडीपर्यंतच्या मराठी ग्रामीण कादंबरीतील येणारे जीवन ग्राम बोलीभाषेतून लिहिलेले असले तरी त्यांचे स्वरूप वृत्तीमात्र प्रस्थापित मराठी साहित्यासारखेच आहे. शेतकरी जीवन चित्रणाचा प्रभाव मराठी ग्रामीण लेखकावर न पडता प्रस्थापित वर्गांना हसविण्यात, त्यांच्या मनोरंजात प्रसिद्ध लेखकवर्गही व्यस्त होता. खज्या मराठी मनाचा व खज्या मराठी जीवनाचा भाव या काळातील साहित्यातून दिसतो. या प्रवृत्तीविषयी श्री. अमर हबीब म्हणतात, 'शेतकरी शेतीत राबला, त्याने घाम गाळला आणि तुमच्या अन्नाची तजवीज केली म्हणून तुम्ही निवांतपणे साहित्याची निर्मिती करू शकतात. याविषयी साहित्यिकांनी शेतकज्यांविषयी जो कृतज्ञताभाव ठेवायला हवा होता, तो ठेवला नाही. साहित्यिकांनी शेतकज्यांशी नाळ जोडण्याऐवजी शेतकज्यांना लुटणाज्या, राजा-राजवाड्यांत वावरणे पसंत केले. राजे आणि त्यांच्या दरबाज्यांना रिझ ाविण्यासाठी आपली सारी प्रतिभा खर्ची घातली. संवेदनशीलतादेखील कशी पक्षपात करते हे प्रतिभावंतांच्या वर्तनाकडे पाहिले की लक्षात येते.'

रा. रं. बोराडे यांच्या 'चारापाणी' कादंबरीतून दुष्काळी शेतकज्याच्या प्रश्नांची मांडणी करून त्यांच्या सोडवणुकीसाठी आदर्श उपायांची सूचना केली आहे. परंतु दुष्काळातून बैल बारदाना जगविण्यासाठी शेतकज्याची होणारी तडफड किंवा तगमग तीव्रतेने मांडता आली नाही. १९९० नंतरचे समकालीन वर्तमान शेतकरी प्रश्नांनी अधिक उद्ध्वस्त झालेले दिसते. अस्मानी-सुलतानी संकटाबरोबरच जागतिकीकरणाच्या मानवनिर्मित संकटाने तो पूर्णपणे कोलमडून गेला आहे. संपूर्ण व्यस्थेत तो एकटा पडून त्यांचे प्रश्न सुटण्याची व सोडविले जाण्याची खात्री या व्यवस्थेत आता राहिली नाही, ही जाणीव झाल्यामुळेच, की काय तो आत्महत्या करतो आहे. या व्यवस्थेत त्याला चोहोकडून परावलंबी करून नागविले जाते आहे. जगाचा पोशिंदा असूनही मानसन्मानाऐवजी तो उपेक्षिला जातोय. शहरीकरणात वाढ होऊन भकास होणारी गावेच्या गावे, गावावर पडलेली कामूक मनोरंजनाची छाया, यातून गावातून येत चाललेली अनैतिकता, दारू, धाबा, कौटुंबिक ताण-तणाव, कौटुंबिक नात्याचा ओलावा संपून तेथे आलेले पैशाचे महत्त्व, शहरीसंस्कृतीचे आकर्षण, दुष्काळ व नापिकीतून वाढणारे कर्ज व भयाण उदासीनता, ग्रामीण संस्कृतीचा पुसट होणारा प्रभाव, मजुरांकडून होणारे शोषण, सावकाराचे अत्याचार, बँक, सोसायट्यांच्या शेतकज्यांच्या हाराशी, गावाला येत चाललेले राजकारणाचे स्वरूप व स्वार्थी वृत्ती या जाणिवांचा प्रभाव समकालीन कादंबरीतून दिसतो आहे. शेतकरी जीवन जाणिवांचे संशोधन या भूमिकेतून करता येते.

६) १९९० नंतरच्या मराठी ग्रामीण कादंबरीवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव संशोधकाला शोधता येतो. १९९१ ला भारताने जागतिकीकरणाचे धोरण स्वीकारले. या धोरणातून उदारीकरण, खासगीकरण, भांडवलदार, शहरीकरणाचा अंतर्भाव दिसतो. यांचा पुरस्कार करणारा वर्ग हाच लाभार्थी आहे. म्हणून या देशातील उद्योगपती, दलाल, राजकारणी यांनी त्यांचा प्रचार केला आहे. परंतु या देशातील कामगार, शेतकरी, मजूर, अल्पभूधारक या वर्गाच्या शोषणाची नवी व्यवस्था आहे. जागतिकीकरणाचा परिणाम शेती, शेतकरी आणि कृषिनिष्ठ संस्कृतीवर प्रभाव पडला आहे. वादळात सापडलेल्या दिशाहीन माणसारखी या जागतिकीकरणाने अवस्था झाली आहे. यातून शेतकरी वर्ग होरपळून निघत आहे. उदारीकरणाच्या व खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे थेट परिणाम शेती व

शेतकज्यावर होत असून त्यांच्या विस्तापित प्रश्नांत भर पडत आहे. हजारो एकर शेतकज्यांच्या जमिनी नाममात्र किंमतीत उद्योग व्यवसायाला शासन देत आहे. शेती हाच शेतकज्यांचा जगण्याचा धंदा आहे. या उद्योगधंद्यांच्या दलालाकडून, राजकारणी व्यक्ती त्यांच्या दलालाकडून प्रसंगी शेतकज्याला दमदाटी करून दहशत निर्माण करून शेती विकायला भाग पाडले जाते. हा प्रश्न शंकर सखाराम यांनी 'सेझ' या कादंबरीतून मांडला आहे.

शेतकज्यांवरील अनुदानात सरकारडून जागतिकीकरणाच्या दबावाखाली होणारी घट परंतु रासायनिक बी-बियाणांच्या वाढत्या किंमती, खताच्या भरमसाठ किंमती व कृत्रीम तुटवडा निर्माण करून होणारा भ्रष्टाचार आणि याला बळी पडणारा शेतकरी वर्ग, शेतकज्यांच्या खरीप/रब्बी हंगामात येणाज्या मालाला मिळणारा अल्प बाजारभाव, खरेदीदाराने ठरवून केलेली शेतकज्यांची लूट, मजुरी, बियाणे, खते, फवारण्या, महागाई, दुष्काळ व नापिकी यांतून कर्जबाजारी होऊन आत्महत्या करणारा शेतकरी या समकालीन ग्रामीण कादंबज्यातून संशोधक संशोधन करू शकतो.

जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने ग्रामीण व्यवस्थेत झालेला आमुलाग्र बदल, ग्रामीण मूल्यांची ढासळत जाणारी चौकट व गावगावातून वाढणारी अनैतिकता, शहरी संस्कृतीचा प्रभाव, चंगळवादी-भोगवादी, मनोरंजनीय वृत्तीची झालेली वाढ, बदलती जीवनशैली, शेतकज्यांच्या मुलांची होत असलेली शेतकरी व शेती विरोधी मानसिकता, शेती विकून मुलींची करावी लागणारी लग्ने, ग्रामीण भाषा, पेहराव, विचार, कृती व मूल्यभाव यात झालेला बदल, सुशिक्षित बेकारांची वाढलेली संख्या, त्यांना आलेले नैराश्य, त्यांच्या विकृत कृती, संघटना व वाममार्ग, पैशाला आलेले महत्त्व या अशा जाणिवांचा प्रभाव ग्रामीण साहित्यात जागतिकीकरणातून दिसतो आहे. संशोधकाला १९९० नंतर या काही विषयांनी संशोधनाच्या दिशा सूचित होतात असे वाटते.

संदर्भग्रंथ

१) डॉ. यादव आनंद - ग्रामीण साहित्य आणि वास्तव
२) डॉ. पाटील मोहन - ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती
३) डॉ. गुंदेकर श्रीराम - ग्रामीण साहित्य : प्रेरणा आणि प्रयोजन
४) कुलकर्णी गो. म. - ग्रामीण साहित्य : स्वरुप आणि समस्या
५) भोसले द. ता. - ग्रामीण साहित्य - एक चित्रण
६) बोराडे रा. रं., नागनाथ कोतापल्ले - ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध
७) चंदनशिव भास्कर - शेतकरी साहित्य : एक बोध. संपा. प्रा. चंद्रकुमार नलगे-ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास
८) अमर हबीब - शेतकज्याचे साहित्य, अक्षरगाभा त्रैमासिक, ऑक्टोबर २०१०
९) डॉ. ठकार निशिकांत - साहित्याचा परिघ

■■■

आदिवासी समाज : जीवनविषयक दृष्टिकोन

डॉ. मुक्ता राजेंद्र आंभेरे
सहा. प्राध्यापक (मराठी विभाग)
तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती, जि. पुणे.

आदिवासी समाज अनेक जमातींमध्ये विखुरलेला आहे. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात, दऱ्याखोऱ्यात, जंगलात या समाजाचे वास्तव्य आहे. हा समाज निसर्गसंस्कृतीला प्राधान्य देणारा तिचे जतन व संवर्धन करणारा आहे. शतकानुशतके निसर्गाच्या सानिध्यात राहिल्यामुळे या समाजाने निसर्गाची जीवनपद्धती व मूल्ये आत्मसात केली आहेत. या निसर्गतत्त्वांच्या स्वीकारातून या समाजाचा जीवनविषयक ठराविक दृष्टिकोन तयार झाला आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या 45 जमातींमध्ये प्रादेशिक व भौगोलिकदृष्टया तसेच सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्टया काही अंशी भिन्नत्व आहे परंतु त्यांच्या जीवनपद्धती, रूढी, चालीरीती, व प्रथा–परंपरा एकसमान आहेत. त्यांचे जीवनविषयक संकेतव्यूह व विचारधारा एकमेकांशी मिळतेजुळते आहेत. तसेच आदिमत्वाचा एकसमान धागा या सर्वच जमातींना जोडतो आहे. त्यामुळेच आजही आदिवासी आज एकसंघ असलेला दिसून येतो. या समाजाची जीवनधारणा आचार व विचारपद्धतींमध्ये साम्य आहे. त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावर समाजाने काही निर्बंध घातले आहेत. त्या निर्बंधांचे व नितीनियमांचे पालन करणे सर्वांना बंधनकारक आहे. आदिवासींची एक वेगळी संस्कृती आहे. ही संस्कृती त्यांच्या जगण्याचा अविभाज्य भाग आहे. या संस्कृतीने आदिवासींना वैचारिक व सामाजिक दृष्टया एकसंघ ठेवले असल्याने त्यांच्यात समुहनिष्ठवृत्ती दिसून येते. हा समाज समुहनिष्ठ जीवनपद्धती आत्मसात करत असल्यामुळेच त्याचे वेगळेपण लक्षात येते. तसेच आदिवासींचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कसा असेल याविषयी विचारमंथन चालू होते. आदिवासी समाजाच्या एकूणच जगण्याच्या व वागण्याच्या पद्धतींमधून त्यांचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अधिक स्पष्ट होतो. त्यामुळे काही कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून या दृष्टिकोनावर प्रकाश टाकला आहे. काही ठराविक उदाहरणांच्या आधारे त्यांचा हा दृष्टिकोन अधिक ठळकपणे दृष्टिक्षेपात आणण्याचा प्रयत्न सदर शोध निबंधातून केला आहे.

आदिवासींची वैचारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक जडणघडण निसर्गाच्या सानिध्यात होते. त्यामुळे निसर्गनियमांचे पालन करत आदिवासी जगताना दिसतो. त्यांची जगण्याविषयी ठाम मते असतात. आदिवासी निसर्गात देव पाहतो. तो निसर्गावर प्रेम करतो. निसर्गाच्या उग्रभीषण रूपाशी तो परिचित असल्याने निसर्गाच्या क्षमतेचे त्याला आकलन आहे. त्यामुळेच निसर्गाच्या सानिध्यात वावरत असतानाही तो निसर्गाला हानी पोहचवत नाही. त्याच्या या विचारांचा प्रत्यय आदिवासी साहित्यातून पदोपदी येताना दिसून येतो. विशेषतः कादंबरी हा व्यापक साहित्यप्रकार असल्याने कादंबरीमध्ये त्यांच्या विचारांची छाप प्रकर्षाने

लक्षात येते. त्यामुळे कांदबरी या साहित्यप्रकाराच्या माध्यमातून आदिवासींच्या जीवनविषयक विचारांची चर्चा केली आहे. आदिवासींचा निसर्गाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनाविषयी एकनाथ साळवी यांच्या 'एन्काऊंटर' या कादंबरीत माडिया जमातीचा नायक विजय आपल्या 'बा' ला 'आदिवासी हिरव्या झाडावर कुऱ्हाड चालवत नाही' याचे स्पष्टीकरण विचारतो. त्यावेळी त्याचा 'बा' म्हणतो, "आपण वृक्षांना देव मानतो. आपले ते सगे सोबती. धरती मायची लेकरं, आपल्याला ते शक्ती देतात, धरतीवर पाऊस ओढून आणतात. संयम, शहाणपण, प्रेम आणि परोपकाराचे मूर्तिमंत प्रतिक म्हणजे हे वृक्ष! ते जीवनाचे शक्तीस्त्रोत आहेत." (पृ.20) या संवादातून आदिवासींचा निसर्गाकडे पाहण्याचा कृतज्ञतावादी व उपकारक दृष्टिकोन दिसतो. निसर्गातूनच आपले भरणपोषण झाल्याने त्याच्याशी कृतज्ञ राहण्याची आदिवासींची वृत्ती आहे. बाबाराव मडावी यांच्या 'टाहो' कादंबरीत डोंगरगावच्या जंगलात लाकूड चोरणाऱ्या टोळक्याचे कुऱ्हाडीचे घाव घालण्याचे आवाज परधान जमातीच्या राघोबाच्या पत्नीला कोंडाबाईला येतात. त्यावेळी ती रडते आणि म्हणते, "अरे फितुरहो काय केले झाडासणी– कशाला तोडतीया? हारामाचं लाकूड फायजी. फुकटाचे जीव घेवाचे. तुमच्या लेकराबायकोसनी कापून खावा."(पृ. 15) ही आदिवासी स्त्री तनामनाने निसर्गाशी एकरूप झाली आहे. झाड आणि माणूस यामधील साम्य व साहचर्यभाव, एकरूपत्व तिच्या या बोलण्यातून प्रत्ययास येते.

आदिवासी समाजामध्ये लग्नाच्या संदर्भात अनेक प्रथा–परंपरा प्रचलित आहेत. परंतु इतर समाजाप्रमाणे जाचक अटी अथवा नियम आदिवासी समाजात नाहीत. तसेच लग्नाचा संबंध दोन घराण्याच्या इभ्रतीशी तसेच अर्थिक बाबींशी जोडला जात नाही. फक्त जमातीतच लग्न करण्याचे बंधन असते व ते पाळणे बंधनकारक असते. त्याचे कारण बहुतांश आदिवासी जमातींमध्ये एकमेकांत बेटीव्यवहार होत नाहीत. परंतु लग्नसंस्थेकडे आदिवासी निखळतेने आणि निर्भेळपणे पाहण्याचा साधा–सरळ दृष्टिकोन आहे. लग्नामध्ये मुलींच्या मताला प्राधान्य दिले जाते. त्यासाठी मुलाची परीक्षा घेण्याचा रिवाजही अनेक जमातींमध्ये आहे. मुलीला तिचे मत विचारण्याचा अधिकार अनेक कादंबऱ्यात दिसून येतो. उदा. नजूबाई गावीत यांच्या मावची जमातीचे चित्रण करणाऱ्या 'तृष्णा' कादंबरीत इसरीचे व आटयाचे लग्न ठरविताना जयराम म्हणतो, "त्या पोरीला इचार बरं ती काय म्हणते. न तं दुसरी पोर पहायला बरं."(पृ. 20) तर 'भिवा फरारी' कादंबरीत मुलीच्या पसंतीला प्राधान्य देत आधुनिक विचाराची काळघी म्हणते, "पोरीला बाहेर बोलवा. ती राजी आहे का नाही आपल्याला कसं समजणार?"(पृ. 39) 'टाहो' कादंबरीत सदुकाकाच्या मुलीला पारुला पहाडयाचं स्थळ आल्यानंतर तो आदिवासी रीतीरिवाजाप्रमाणे परीक्षेत पास झाला. त्याने मुलगी आवडल्याचे सांगितल्यानंतर सदुकाकाने सर्वांसमोर पारुचे मत विचारताना म्हटले, "आताच सांग पोरगं परीक्षेत पास झालं हाय. तुला पसंत हाय?"(पृ.27) या तीनही वेगवेगळया जमातीच्या विवाहयोग्य तरूणी आहेत. पण तीनही मुलींचे लग्न ठरविताना मुलींची पसंती महत्त्वाची मानलेली दिसते. या समाजात आदिवासी स्त्री स्वतःहून काडीमोड किंवा घटस्फोट घेऊ शकते. तेही स्वातंष्य या समाजाने स्त्रियांना दिले आहे. तसेच तिच्या काडीमोड घेण्याला तिला जबाबदार धरले जात नाही, हे

सर्वात महत्वाचे आहे. अर्थात त्यामुळे आदिवासी भागात सऱ्हास घटस्फोट होतात असे अजिबात नाही. घटस्फोट घेण्याचेही काही नियम आहेत. त्या नियमांचे पालन करूनच पंचायतीसमोर घटस्फोट घेता येतो.

आदिवासी संस्कृतीत मातृसंस्कृतीचे अवशेष दिसून येतात. त्यामुळे आदिवासी पुरूषही स्त्रियांच्या बाजूने विचार करताना दिसतात. स्वतःच्या स्त्री नातेवाईकांची काळजी वाहताना त्यांच्या मनाचाही विचार केला जातो. दिनकर दाभाडे यांच्या 'बिलामत' या कादंबरीत कोलाम जमातीच्या शाम कोलामला एका खुनाच्या आरोपाखाली फरारी व्हावे लागते त्यावेळी आपल्यामागे आपल्या तरूण पत्नीचे आयुष्य उध्वस्त होऊ नये म्हणून तो भिवराचे दुसरे लग्न करण्याचा विचार करतो. तिला समजावताना श्यामा म्हणतो, "रळतं कायले, मी तुह्या आयुष्याची बरबादी होऊ देत नाही. तुला दुसरा भ्रतार करून द्याले लावतो."(पृ.11) ती नको म्हणत असतानाही "येळी हायेस का? तु कायले माह्याबरोबर तुह्य आयुष्य बरबाद करतं."(पृ.11) असे म्हणत त्याच्या भावांना तिच्यासाठी वरसंशोधन करण्यास सांगतो. त्यानंतर दोन वर्षांनी स्वतःच तिचे लग्न उमरीच्या तरूणाशी लावतो. त्याच्या बोलण्यातून आणि वर्तनातून आयुष्याकडे पाहण्याचा निरागस दृष्टिकोन दिसतो. स्वतःच्या बायकोच्या आयुष्याची बरबादी होऊ नये म्हणून एवढा मोठा निर्णय घेण्याची ताकद व तिचे लग्न परपुरूषाशी लावण्याचे औदार्य या आदिवासी पुरूषात असल्याचे दिसते. शाम त्याच्या बायकोला मी परत येईपर्यंत वाट पाहत रहा असे सांगू शकत होता पण त्याने तसे न करता तिचे दुसऱ्या पुरूषाशी दिलदारपणे लग्न लावले. आदिवासी समाजाचे जगणे साधे सरळ प्रवाही आहे. हा समाज जाचक बंधनात कुजून मरण्यापेक्षा निखळ जगण्याला प्राधान्य देतो. त्यामुळेच अशा प्रसंगांची नोंद कादंबरीकारांनी आवर्जून घेतलेली दिसते.

सुरेश द्वादशीवार यांच्या 'हाकूमी' कादंबरीत कन्ना मडावी डॉक्टर झाल्यानंतर पहिल्यांदा त्याच्या गावी कांदोडीला येतो. त्यावेळी त्याला स्वतःच्याच माणसांची नव्याने ओळख होते. त्यावेळी आपल्या माणसांच्या जगण्याकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोनाचा त्याला हेवा वाटतो. तो म्हणतो, "आपली माणसं निरक्षर आहेत पण अडाणी नाही. साधी आहेत पण भाबडी नाहीत. आपली गरज त्यांना समजते, पण गरजाच थोडया आहेत म्हणून ही माणसं समाधानी आहेत. अंगभर दारिद्रय ल्यालेल्या या माणसांना सहजपणी हसू फुटतं."(पृ.47) या वाक्यात नायकाच्या तोंडून आदिवासींच्या सामाजिक जीवनाचे तत्वज्ञानच लेखकाने कथन केले आहे. प्रतिकूल परिस्थितीशी झगडत तग धरून ही माणसे जगत राहतात. प्रतिकूल परिस्थितीतही परिस्थितीशी दोन हात करत कधी मानवनिर्मित तर कधी निसर्गनिर्मित आपत्तींना तोंड देत हसत मुखाने जगतात. पण कधी हतबल होत नाहीत किंवा परिस्थितीकडे पाठ फिरवत नाहीत. त्यांचा हा जगण्यातला चिवटपणा सर्वच समाजाला दिशादर्शक आहे. कोणत्याही प्राथमिक सुविधा उपलब्ध नसताना आदिवासी माणूस जंगल, दऱ्याखोऱ्यात अतिशय कष्टप्रद जीवन जगत असताना कोणत्याही घटनेकडे सकारात्मकतेने पाहण्याची उर्जा आदिवासींकडे आहे. ही उर्जाच त्यांना जगणे शिकवते. त्यामुळेच त्यांचे जगण्याचे तत्वज्ञान प्रत्येक कादंबरीतून एक

नवाच संदेश देताना दिसते. कोणत्याचही परिस्थितीत जगण्याकडे सकारात्कतेने पाहण्याची दृष्टी आपल्याला जगण्याचा अर्थ शिकविते. डॉ. गोपाळ गवारी यांच्या 'कोळवाडा' या कादंबरीत महादेव कोळी जमातीच्या रामभाऊ गायकवाड या नायकाची बहिण मंजी भगतीणीचे काम करते. मजुरी आणि भगतगिरी ही तिच्या जगण्याची साधने आहेत. तिच्या मनमिळाऊ व तत्परतेने मदत करण्याच्या स्वभावामुळे तिच्या भक्तीवर लोकांचा विश्वास आहे. तिची जगण्याविषयी ठाम मते मावळी बोलीतून सांगताना ती म्हणते, "आपण आपल्या पायरीने वागावा. दुसऱ्याला तरास देवू नये. पण आपल्या शेपटावर कोणी पाय देल्हा तर त्याला सोडायचं नही." (पृ.62) तिची जगण्याविषयीची ठाम भूमिका येथे दिसते. तसेच आदिम जीवनाविषयीचे तत्त्वज्ञान आदिवासींची वैचारिक समजही अभिव्यक्त करते. रामभाऊला जास्त मुले असतात त्याची त्याला काळजी वाटत नाही उलट तो म्हणतो, "हेपा जन्माला जो घालतो तो चोच देतो, तो चाराबी देतो. आपुन काहाला काळजी करायची."(पृ.85) या त्याच्या बोलण्यात जगण्याची चिंता नाही. तर दैवावर विश्वास आहे.

आदिवासी समाजात काही प्रमाणात स्त्री–पुरूष समानता दिसते. त्यामुळेच आदिवासी स्त्रिया नवऱ्याला देव मानत नाहीत तर जन्माचा जोडीदार म्हणून त्याच्याकडे पाहतात. पती हा परमेश्वर नसून आपल्या सुखदुःखात सहभागी होणारा जोडीदार आहे आहे, असे तिला वाटते. हा दृष्टिकोन कादंबरीतही दिसून येतो. उदा. कविता महाजन यांच्या 'ब्र' कादंबरीत तारूबाई शेतीची सगळी कामे बिनणी, राबणी, भाजणी बायका करतात असे सांगते. त्यावेळी नायिका प्रफुल्ला तिला म्हणते, 'बायका नांगर का चालवत नाहीत?' त्यावेळी तारूबाई उत्तरते, "जर बायांनीच आऊत हाकायचे तर नवरे कशाला करायचे?" याचा अर्थ पुरूषाचाही शेतीच्या कामात समान वाटा असावा असा समतावादी दृष्टिकोन दिसून येतो.

आदिवासी स्त्रिया एकमेकींसोबत साहचर्याने वागताना दिसतात. 'ब्र' कादंबरीत कातकरी समाजातील शिबिराला आलेल्या दोन म्हाताऱ्या सवती पतीनिधनानंतर आनंदात एकत्र राहतात. याचे स्पष्टीकरण करताना निवेदिका म्हणते, "मूल होत नव्हतं म्हणून तीनं स्वतःहून सवत करुन आणली पुढं दोघींनाही मुलं झाली. तेंव्हा आपण स्वतःहून सवत आणली आहे तिला पुढं वनवास नको, म्हणून आपलं राहतं मोठ घर तिला दिलं आणि स्वतः जवळ दुसरं घर बांधून राहू लागली." आता नवऱ्याच्या मृत्यूनंतर म्हातारपणातही दोघी एकमेकींना सांभाळतात. त्याचे उदाहरण देताना एक सवत म्हणते, "मला ताप आला होता शनवारी तं दवाखान्यात नेऊन सुई मारून आणली तिनं."(पृ.96) याचा अर्थ कोणत्याही प्रकारचा सवतीमत्सर न करताही आपले आयुष्य आनंदाने स्वीकारण्याचे कसब या आदिवासी बायकांकडे आहे. 'तृष्णा' कादंबरीतही इसरी आणि जूरा या दोन सवती आनंदात राहताना दिसतात. आदिवासींनी स्वीकारलेला साध्या सरळ जगण्याचा प्रत्यय अशा प्रकारे प्रत्येक कादंबरीत येताना दिसतो.

आदिवासी समाजात स्त्रियांचे स्थान वरचढ आहे. लग्नांमध्ये मुलींच्या मताला जास्त किंमत असते. त्यामुळेच समाज मुलींकडे ओझे म्हणून पाहत नाही. तर तिच्या जन्माचे स्वागत करतो. त्यामुळेच स्त्रीभ्रूणहत्या किंवा हुंडाबळी सारखे प्रकार आदिवासी समाजात दिसत नाहीत.

'कोळवाडा' कादंबरीत सुक्याला सुक्याला सात मुलींनंतर एक मुलगा होतो. तरीही तो काळजीत नसतो असा उल्लेख आहे. (पृ.66) कारण आदिवासी समाजात मुलीला धनाची पेटी मानतात. कुटुंबात स्त्रियांचे वर्चस्व असते. जसे तिला लग्नाचे, घटस्फोटाचे स्वातंष्य आहे तसेच पुनर्विवाहाचेही आहे. लग्न करताना घटस्फोट घेताना तिच्यावर कोणत्याही प्रकारची जबरदस्ती केली जात नाही. उलट तिच्या मताचा आदर केला जातो. त्यामुळेच या समाजातील स्त्रिया अतिशय खंबीर व धाडसी आहेत. 'ब्र' कादंबरीत आदिवासी जमातीतील अडाणी सैनाबाईचा नवरा मृत पावल्यानंतर नायिका तिला दुसरा नवरा करण्याविषयी सुचविते. त्यावेळी ती म्हणते, "आता दुसरेपणीचा म्हणजे डोकरा नाहीतर दारूडयाच मिळणार. त्याला दारूला पैसे द्या. आणि वर त्याचा मार खा. कशाला पायजे."(पृ. 116) या तिच्या वाक्यात नवरेशाही झुगारून देण्याचे सामर्थ्य आहेच पण स्वतःच्या आयुष्याचा निर्णय घेण्याचे धाडसही दिसते. तसेच तिचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनही अधोरेखित होतो. या स्त्रियांना समाजाने दिलेल्या स्वातंष्याचा त्या सन्मान करतात. समाजाने दिलेले स्वातंष्य हेच बंधन समजून वागण्याची त्याची रीत प्रत्येक कादंबरीत दिसते. त्यामुळे त्यांचा आयुष्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आपोआपच तयार होतो. त्यातुनच त्यांच्या जीवनाचे तत्त्वज्ञान तयार होते.

अशा प्रकारे आदिवासी समाजाने स्वतःच्या जगण्यासंदर्भात निवडलेल्या नीतीनियमांच्या चौकटीतूनच त्यांचा जीवनविषयक दृष्टिकोन तयार झालेला दिसतो. त्यांच्या जगण्यासारखाच त्यांचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनही साधा सरळ व निखळ आहे. कोणत्याही अवजड तत्त्वज्ञानाचे ओझे घेऊन आदिवासी जगताना दिसत नाही. जगण्यात निसर्गधर्माचा स्वीकार केल्याने निसर्गाचे गुणधर्म नकळत त्याच्यामध्ये झिरपलेले दिसतात. हे गुणधर्म कुटुंबव्यवस्था व समाजव्यवस्था टिकवून ठेवण्याचे कार्य करतात. एखाद्या डबक्यात साचून राहण्यापेक्षा झऱ्यासारखे खळखळ वाहण्याची त्यांची वृत्ती कादंबरीत अनेक ठिकाणी दिसते. लोकशाही समाजव्यवस्थेत आढळून येणारी स्वातंष्य, समता, बंधूता व एकात्मता ही मूल्ये आदिम जीवनात पूर्वीपासूनच चालत आली आहेत. त्यामुळेच आदिम भागातील जगणे शांततेचे, सलोख्याचे आणि सहृयतेचे असल्याचे निदर्शनास येते.

सद्यकालात आदिवासी समाजाचा इतर समाजाशी संपर्क आल्यामुळे आदिम जीवनात अनेक प्रकारची स्थित्यंतरे होताना दिसतात. आदिवासींच्या परंपरागत प्रथा–परंपरा नष्ट होताना दिसत आहेत. जागतिकीकरणाचा व इंटरनेटयुगाचा प्रभाव आदिम जनजीवनाला ढवळून काढत आहे. जुन्या–नव्याची समज व नव्याचा स्वीकार–नकार यातच आजचा आदिवासी अडकलेला असला तरी आजही आपल्या समाजाची मूल्यव्यवस्था टिकवण्यासाठी तो धडपडतो आहे. काही सामाजिक संस्था संघटना आदिवासींना स्वतःची संस्कृतीचे महत्त्व समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करत आहेत. तसेच तिचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी आवाहन करत आहेत. त्यामुळे काही प्रमाणात आदिम संस्कृतीचे जतन व संवर्धन होताना दिसते आहे. अनेक आदिवासी कुटुंबे शहरामध्ये स्थायिक झाल्यामुळे ते शहरातील बेगडी संस्कृती आत्मसात करतात. परंतु आजही त्यांची मुळे त्यांच्या मातीशी घट्ट रोवलेली दिसतात.

कारण आदिवासी समाजस हा समुहनिष्ठ जीवन जगणारा असल्याने समाजापासून दूर जात नाही.

आदिम समाजाचा जीवनाकडे पाहण्याच्या उदात्त दृष्टिकोन अशा सगळया प्रकारच्या लोकांना जीवनाचे गणित शिकवताना दिसतो. हा दृष्टिकोन फक्त आदिवासींसाठीच नाही तर इतर समाजासाठीही प्रेरणादायी आहे. या दृष्टिकोनाचा अंगीकार या समाजाने केल्यास या समाजातही साहचर्यभाव, समुहनिष्ठता, एकात्मता, बंधुता व स्त्री–पुरूष समानता इत्यादी गुणांचा विकास होईल. आजच्या युगात या गोष्टींची वाढ होणे जास्त गरजेचे आहे. कारण आजचा समाज चंगळवादी संस्कृतीला बळी पडतो आहे. या समाजाला केवळ भौतिक विकासाची गरज नाही तर अधिभौतिक विकासाचीही अतिशय गरज आहे. अधिभौतिक विकास, माणसाने माणसाकडे माणूस म्हणून पाहिल्यास व निसर्गाचे अस्तित्व मान्य केला तरच होईल. त्यासाठी आदिवासींच्या जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनाची नक्कीच मदत होईल, असे वाटते.

संदर्भग्रंथ–

1. शौनक कुलकर्णी (डॉ.) – 'महाराष्ट्रातील आदिवासी', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती, 2009.
2. विनायक तुमराम (डॉ.) – 'आदिवासी साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा', विजय प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती, 1994.
3. प्रदीप आगलावे (डॉ.) – 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र', साईनाथ प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती, 1994.
4. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी – 'मराठी विश्वकोश', खंड–3, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, 1976.
5. गोविंद गारे (डॉ.) – 'भारतीय आदिवासी समाज आणि संस्कृती', अमृत प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, 1993.
6. बाबाराव मडावी – 'टाहो', मिलिंद प्रकाशन वर्धा, तृतीयावृत्ती, 2010.
7. नजूबाई गावीत – 'तृष्णा' व 'भिवा फरारी' मावळाई प्रकाशन, शिरूर.
8. गोपाळ गवारी (डॉ.) –'कोळवाडा', मयुरवृत्त प्रकाशन, नाशिक, प्र.आ2004.
9. कविता महाजन– 'ब्र', राजहंस प्रकाशन पुणे, चौथी आवृत्ती, 2007.
10. 'टाहो'– बाबाराव मडावी, मिलिंद प्रकाशन वर्धा, तृतीयावृत्ती, 2010.

■■■